

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการจัดการศึกษาเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนโดยวิธีการมีส่วนร่วมของประชาชนใน 2 ด้าน คือ บทบาทในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนและบทบาทในการจัดองค์กรประชาชนเพื่อหนุนช่วยการพึ่งตนเองของชุมชนโดยวิธีการมีส่วนร่วมของประชาชน และศึกษาผลกระทบของบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงของชุมชนในการทำไร่นาสวนผสม เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยประกอบด้วยตัวผู้วิจัยเอง แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured Interview or Informal Interview) และบันทึกภาคสนามของผู้วิจัย วิธีการที่ผู้วิจัยใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลคือ การสัมภาษณ์แบบลึก (Depth Interview) การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง หน่วยที่ใช้ในการวิเคราะห์ (Unit of Analysis) คือ กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับจากการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยไม่ได้กำหนดกรอบทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย (Theoretical Framework) ไว้ล่วงหน้า หากได้ศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นแนวทางในการตีความหมายของข้อมูลให้ชัดเจนขึ้น และเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลในเชิงบรรยายเป็นหลัก

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยในครั้งนี้ สามารถสรุปได้เป็น 5 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ

1. บริบททางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของชุมชนสาคลี
2. ภูมิหลังของโรงเรียนสาคลีวิทยา โครงการไร่นาสวนผสมในระดับบ้านพักเด็ก และระดับโรงเรียน และผู้นำการเปลี่ยนแปลง
3. บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน
4. บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการจัดองค์กรประชาชนเพื่อหนุนช่วยการพึ่งตนเองของชุมชนโดยอาศัยยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมของประชาชน
5. ผลกระทบของบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงของชุมชนในการทำไร่นาสวนผสม

1. บริบททางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของชุมชนสาคลี

1.1 ลักษณะทางกายภาพ

ชุมชนสาคลีตั้งอยู่ใกล้ตัวเมืองใหญ่คืออำเภอสมนาและกรุงเทพมหานคร อยู่ในเขตที่ราบลุ่ม น้ำท่วมถึง มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างสูงทางด้านน้ำสำหรับการเกษตรและแหล่งอาหารธรรมชาติ

1.2 ลักษณะทางเศรษฐกิจ

1.2.1 บัจจัยพื้นฐานทางด้านลักษณะทางกายภาพ 2 ประการ คือ การตั้งอยู่ใกล้ตลาดใหญ่และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชุมชนสาคลีมีวิถีการผลิตเพื่อขายเป็นหลักมาตั้งแต่แรก โดยแบ่งส่วนไว้บริโภคในครอบครัว แต่หลังจากประมาณปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา กระแสการผลิตแบบทุนนิยมได้บีบบังคับให้ชาวนาหันมาทำการผลิตเพื่อตอบสนองต่อตลาดภายนอกมากขึ้นโดยทำนาปีละ 2 ครั้ง และผลิตเพื่อขายเป็นหลัก แต่ไม่ได้แบ่งส่วนไว้บริโภคในครอบครัว เพราะพันธุ์ข้าวที่ปลูกไม่เหมาะสำหรับการบริโภค

ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2518-2523 นับเป็นช่วงภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน อันเนื่องจากผลผลิตข้าวได้รับความเสียหายจากโรคระบาดและศัตรูพืช ยังผลให้คนในชุมชนเกิดสภาพปัญหาหนี้สินล้นพ้นตัวและเป็นปัญหาที่ส่งผลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

1.2.2 ในด้านอาชีพหลักและการถือครองที่ดินของคนในชุมชนสาคลี พบว่าประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาและรับจ้างทั่วไป คือ ร้อยละ 51.18 และ 23.62 ของจำนวนครอบครัวทั้งหมดตามลำดับ ประชากรค่อนข้างมากไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง คือ ร้อยละ 43.30 ของจำนวนครอบครัวทั้งหมด ประชากรที่มีที่ดินเป็นของตนเองส่วนใหญ่ถือครองที่ดินระหว่าง 1-20 ไร่ คือ ร้อยละ 40.94 ของจำนวนครอบครัวทั้งหมด ประชากรที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป คือ ร้อยละ 47.27 ของจำนวนครอบครัวที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง หรือร้อยละ 20.47 ของจำนวนครอบครัวทั้งหมด

1.2.3 ผลจากการที่ชุมชนสาคลีอยู่ใกล้ตัวเมืองใหญ่นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้คนในชุมชนเกิดภาวะการสูญเสียที่ดินอันเนื่องจากการกว้านซื้อที่ดินของคนในเมืองซึ่งดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและค่อนข้างรุนแรง

1.2.4 ผลจากการที่ชาวนาผลิตเพื่อขายอย่างเดียวนับ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วิถีชีวิตของคนในชุมชนต้อง "ขึ้นต่อ" หรือ "พึ่งพา" ตลาดภายนอก อันยังผลให้ต้องประสบกับปัญหาหนี้สิน เมื่อผลผลิตเกิดความเสียหายหรือราคาตกต่ำ และเกิดผลกระทบอื่น ๆ ตามมาคือ การขายที่ดินเพื่อปลดหนี้สิน ทำให้ต้องเปลี่ยนจากอาชีพทำนา เป็นรับจ้างทั่วไปหรือขานนาเช่า (เช่าที่นาคนอื่นทำ) แทน แต่การที่ชุมชนยังมีแหล่งอาหารธรรมชาติที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ทำให้ลดแรงกดดันอันเนื่องจากปัญหาทางเศรษฐกิจนี้ลงได้บ้าง และการที่ชาวนาส่วนใหญ่มีที่ดิน เป็นของตนเองอยู่ในระหว่าง 1-20 ไร่ ซึ่งจัดอยู่ในระดับน้อย ก็ทำให้ต้องเช่าที่นาคนอื่นเพิ่ม เต็ม

1.3 ลักษณะทางสังคม

ประเพณีและวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เคยเป็นแรงเกาะเกี่ยวระหว่างคนในชุมชน เริ่มสูญหายไปหลังจากที่ชาวนาเริ่มทำนา 2 ครั้ง ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2510 จนในปัจจุบัน ได้สูญหายไปแล้ว เพราะวิธีการผลิตแบบใหม่ทำให้คนมีเวลาว่างน้อยลง ผลจากการใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนและสัตว์ อิทธิพลจากโทรทัศน์และระบบทุนนิยมภายนอกทำให้ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน เปลี่ยนไปในลักษณะของสังคม เมืองมากขึ้น แต่ก็ยังคงมีความสัมพันธ์ในลักษณะการเผชิญหน้า (Face to Face) อยู่ ปัจจัยสำคัญที่ทำให้แรงเกาะเกี่ยวระหว่างคนในชุมชนดำรงอยู่คือ ระบบเครือญาติและความกล้าหลังหรือความเฉื่อยทางวัฒนธรรม (Cultural Lag) ที่ดำรงอยู่ในชุมชน

กล่าวได้ว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคม

1.4 ลักษณะทางการเมือง

1.4.1 ความขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ทั้งทางด้านการจัดสรรทรัพยากร ธรรมชาติและอำนาจทางการเมืองในชุมชนสาละไม่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดจนถึงขั้นเป็นรูปธรรม ปัจจัยสำคัญที่ทำให้จิตสำนึกและกิจกรรมทางการเมือง เป็นไปในลักษณะของการประสานประโยชน์ไปในตัวคือระบบเครือญาติที่ดำรงอยู่ในชุมชน ทรัพยากรธรรมชาติที่ยังหลงเหลือความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างมาก และมายาภาพ (myth) ทางการเมืองที่ดำรงอยู่ในจิตสำนึกของคนในชุมชน

1.4.2 ในภาวะที่คนในชุมชนต่างประสบกับปัญหาทางเศรษฐกิจ ชาวบ้านได้แก้ปัญหาของตนในลักษณะของปัจเจกบุคคล ผู้นำที่เป็นทางการ เช่นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้นำที่ไม่เป็นทางการ เช่น พระ ก็ขาดภาวะความเป็นผู้นำ (Leadership) ที่จะนำชาวบ้านแก้ปัญหา

ในลักษณะของการรวมกลุ่ม (Collective) เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (Mutual Aid) ในภาวะเช่นนี้ได้เกิดกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Change Agents) ขึ้นในชุมชน ซึ่งมีบทบาทในการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจในชุมชนโดยใช้โครงการไร่นาสวนผสม เป็นสื่อที่จะนำไปสู่การพึ่งตนเองของชุมชน

2. ภูมิหลังของโรงเรียนสาธิตวิทยา โครงการไร่นาสวนผสมในระดับบ้านพักเด็ก และระดับโรงเรียน และผู้นำการเปลี่ยนแปลง

2.1 ภูมิหลังของโรงเรียนสาธิตวิทยา

2.1.1 โรงเรียนสาธิตวิทยาเป็นโรงเรียนที่มีบทบาทในด้านความสัมพันธ์กับชุมชนและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการดำเนินกิจกรรมของโรงเรียนโดยผ่านตัวแทนของชุมชนคือคณะกรรมการศึกษาอยู่ในระดับที่สูง บัณฑิตสำคัญที่ทำให้โรงเรียนมีบทบาทดังกล่าวคือตัวผู้บริหารโรงเรียนซึ่งเป็นบุคคลที่เห็นความสำคัญของการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมของทางโรงเรียน ผู้บริหารโรงเรียนได้อาศัยลักษณะเฉพาะตัว คือ การที่ตนเองเป็นบุคคลที่เกิดและเติบโตในชุมชนสาธิตและเป็นครู-ผู้บริหารในโรงเรียนสาธิตวิทยา มาเป็นระยะเวลาร่วม 30 ปี ซึ่งทำให้ไม่รู้สึกแปลกแยกกับชุมชน บุคลิกภาพส่วนตัวที่เป็นบุคคลอ่อนน้อมถ่อมตนสูง ให้เกียรติแก่ผู้ร่วมงาน รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น มีมนุษยสัมพันธ์สูง มาเป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยให้คณะกรรมการศึกษา-ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมดังกล่าว โดยที่ปัจจัยแห่งความร่วมมือของคณะกรรมการศึกษา-ชาวบ้านมีหลายปัจจัยด้วยกันนอกเหนือจากปัจจัยทางด้านตัวผู้บริหารโรงเรียนเอง คือ ความรู้สึกพื้นฐานร่วมกันที่อยากให้ท้องถิ่นเจริญขึ้น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การที่ชุมชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของโรงเรียน เนื่องจากได้มีส่วนร่วมในการจัดซื้อที่ดินให้แก่โรงเรียนมาแต่แรก และการที่คณะกรรมการศึกษาได้รับประโยชน์จากการทำกิจกรรมร่วมกัน แต่การมีส่วนร่วมดังกล่าวนี้มีขอบเขตอยู่ในระดับของการทำกิจกรรมเพื่อหาเงินช่วยเหลือโรงเรียนและกิจการเกี่ยวกับการพัฒนาโรงเรียนทั่วไป ยังไม่สามารถมีบทบาทก้าวล้ำจนถึงระดับของการกำหนดหลักสูตรและการบริหารโรงเรียน

ปัจจัยด้านผู้บริหารโรงเรียนนี้นับว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญมาก เพราะภายใต้ระบบบริหารการศึกษาไทยในปัจจุบันซึ่งเป็นระบบที่รวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลางนั้น หากผู้บริหารโรงเรียนไม่เห็นความสำคัญในข้อนี้แล้ว การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการศึกษาจะเป็นไปได้ยากยิ่ง

2.1.2 ผลจากการที่ผู้บริหารโรงเรียน เป็นปัจจัยสำคัญในการมีส่วนร่วมของประชาชนดังกล่าวได้ก่อให้เกิดทั้งผลทางบวกและผลทางลบ ผลทางบวกคือประชาชนได้มีโอกาสพัฒนาศักยภาพของตนเองในการเข้ามามีส่วนร่วมฯ กับโรงเรียน ผลทางลบคือก่อให้เกิดสภาพการยึดติดตัวบุคคลสูง ดังนั้น เมื่อผู้บริหารโรงเรียนถูกทางราชการส่งย้ายไปดำรงตำแหน่งโรงเรียนอื่น คณะกรรมการศึกษาจึงอยู่ในสภาพที่รวมตัวกันไม่ติดเพราะเกิดภาวะขาดผู้นำและลดบทบาทในการมีส่วนร่วมฯ ลงมาก อีกทั้งเนื่องจากผู้บริหารดังกล่าวเป็นสมาชิกสำคัญของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็ย่อมเกิดผลกระทบในทางลบต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการจัดการศึกษาเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนฯ ต่อไป

2.1.3 ผลจากการที่คณะกรรมการศึกษา-ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ กับทางโรงเรียนทั้งกิจกรรมในลักษณะที่เป็นการส่งเสริมการศึกษา การพัฒนาชุมชนและวัฒนธรรมประเพณี นับ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่ดีที่โรงเรียนจะเริ่มดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจคือโครงการไร่นาสวนผสม โดยที่ชุมชนไม่เกิดความแปลกแยกต่อบทบาทของทางโรงเรียน

2.2 ภูมิหลังของโครงการไร่นาสวนผสมในระดับบ้านพัก เด็กและระดับโรงเรียน

2.2.1 ปัจจัยที่ทำให้โครงการไร่นาสวนผสมสามารถได้รับการเริ่มต้นในระดับบ้านพัก เด็กคือการมีบุคคล (ที่เป็นครูคนหนึ่ง) ผลักดันแนวความคิดของโครงการฯ ให้ครูที่สอนวิชาเกษตรกรรมและผู้บริหารโรงเรียนยอมรับ และการมีผู้บริหารโรงเรียนที่เปิดกว้างต่อการยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นและพร้อมที่จะเป็นส่วนหนึ่งในการแก้ปัญหาของคนในชุมชน

ปัจจัยด้านผู้บริหารโรงเรียนนี้นับ เป็นปัจจัยที่สำคัญมากเช่นเดียวกับข้อ 2.1.1 เพราะหากผู้บริหารโรงเรียนไม่เห็นด้วยกับแนวความคิดของโครงการฯ แล้ว โอกาสที่โครงการฯ จะได้รับการเริ่มต้นและพัฒนาไปได้ก็เป็นไปได้น้อย

2.2.2 โครงการไร่นาสวนผสมในระยะแรก (ระดับบ้านพักเด็ก) มีฐานะเป็นเพียงเครื่องมือที่จะตอบสนองกิจกรรมทาง เศรษฐกิจของเด็กในบ้านพัก เป็นหลัก ความเข้าใจของครูในโรงเรียนและบุคคลทั่วไปในชุมชนที่มีต่อโครงการไร่นาสวนผสมในระดับบ้านพักเด็กอยู่ในระดับที่มองเห็นประโยชน์ เฉพาะหน้าคือการส่งเสริม เศรษฐกิจ เด็กยากจนและ เด็กบ้านไกล เป็นสำคัญ

แต่แนวคิดที่จะ เสนอรูปแบบการทำไร่ นาสวนผสม ให้เป็นทางออก เพื่อแก้ไขปัญหาทาง เศรษฐกิจ ในชุมชนนั้น มีมาตั้งแต่ เมื่อเริ่มคิดค้นและ เสนอโครงการฯ แล้ว การขยายแนวคิดในการทำ ไร่ นาสวนผสมลงสู่ชุมชน เป็นผลมาจากการ เห็นผลจากภาคปฏิบัติในช่วงครึ่งปีแรกของการดำเนินงาน

2.2.3 ปัจจัยที่ทำให้โครงการฯ ได้รับการขยายตัวจากระดับบ้านพักเด็ก สู่ระดับโรงเรียน คือ ผู้บริหารโรงเรียนเกิดความมั่นใจในแนวทางของโครงการฯ ว่าสามารถ เป็นทางออกในการแก้ไขปัญหาทาง เศรษฐกิจของคนในชุมชนได้ โรงเรียนได้รับรางวัลและการยอมรับ จากหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องอัน เนื่องมาจากการดำเนินโครงการฯ ในระดับบ้านพักเด็ก เมื่อผนวกกับการที่ เด็กในบ้านพัก เด็กลดจำนวนลงซึ่งทำให้ต้องลดกิจกรรมทาง เศรษฐกิจลงด้วย ผู้บริหารโรงเรียนจึงขยายโครงการฯ มาสู่ระดับโรงเรียนโดยอาศัยหลักสูตรและงบประมาณ ทางการศึกษาที่เปิดโอกาสให้มา เกื้อหนุนต่อการดำเนินโครงการฯ ให้สามารถดำเนินไปได้ อย่างต่อเนื่องและขยายตัวไปสู่ เด็กทั้งโรงเรียนได้

2.2.4 ในปัจจุบัน สถานภาพของโครงการไร่ นาสวนผสมในระดับโรงเรียน ได้ก้าวหน้าขึ้นตอนการ เสนอรูปแบบ (การสาธิต) ให้แก่ชุมชนมาสู่การรักษาแบบ ในฐานะที่เคย เป็นโรงเรียนที่ได้รับรางวัลต่าง ๆ อันเป็นผลมาจากกิจกรรมการทำไร่ นาสวนผสม และได้มีฐานะ เป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมการเรียนการสอนที่ผ่านการประยุกต์จากหลักสูตรในส่วนที่ เกี่ยวกับวิชา เกษตรกรรม แต่ก็ยังคงมีสถานภาพในการ เสนอรูปแบบของการทำไร่ นาสวนผสมให้แก่ชุมชนอยู่ ผู้นำการ เปลี่ยนแปลงได้ใช้รูปธรรมการทำไร่ นาสวนผสมนี้มา เป็นฐานรองรับการขยายแนวคิด ลงสู่ชุมชน

2.2.5 ในด้านการมีส่วนร่วมของประชาชน ประชาชนมีส่วนร่วมน้อยมาก ทั้งขั้นตอนการคิดค้นและตัดสินใจแก้ปัญหา การดำเนินการ และการประเมินผล ประชาชนมี ส่วนร่วม ในฐานะผู้รับประโยชน์จากโครงการฯ คือ การซื้อผลิตผลในราคาถูก ปลอดภัย เงินตรา ไทล เวียนออกนอกชุมชนน้อยลง และลูกหลานของตนเกิดรายได้ระหว่างเรียน

2.3 ภูมิหลังของผู้นำการเปลี่ยนแปลง

2.3.1 ประวัติและการศึกษา

สมาชิกในกลุ่มผู้นำการ เปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่ เกิดและเติบโตที่ชุมชนสาคลี นอกนั้น เกิดในจังหวัดเดียวกันแต่ต่างอำเภอและอยู่ในชุมชนสาคลีมาเป็นเวลานาน รวมทั้งได้ชื่อ

ที่ดินในชุมชน เป็นของคนเองโดยตั้งใจว่าจะตั้งถิ่นฐานในชุมชนต่อไป ลักษณะเช่นนี้เป็นปัจจัยทำให้ผู้นำการเปลี่ยนแปลงและคนในชุมชนไม่รู้สึกแปลกแยกกระห่างกัน ผู้นำการเปลี่ยนแปลงรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน เข้าใจปัญหาและความเปลี่ยนแปลงชุมชน

สมาชิกในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เป็นครู (3 คน) จบการศึกษาในระดับ ป.ก.ศ. และปริญญาตรี ในส่วนที่เป็นชาวบ้านส่วนใหญ่จบการศึกษาในระดับชั้น ประถมศึกษาปีที่ 4 โดยระดับการศึกษาที่สูงกว่าและสถานภาพของความเป็นครูนับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้นำการเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เป็นครู เป็นผู้นำของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง ผู้นำทางความคิดของกลุ่มฯ และผู้นำทางด้านเทคนิคของกลุ่มฯ ในขณะที่สมาชิกในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เป็นชาวบ้านคนอื่น ๆ แสดงบทบาทเสริมในด้านอื่น ๆ ตามลักษณะเด่นของตน

2.3.2 ฐานะทางเศรษฐกิจ

สมาชิกในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่มีฐานะทางเศรษฐกิจอยู่ในระดับปานกลางและมีหนี้สินอันเกิดจากการซื้อที่นา ผู้นำการเปลี่ยนแปลงทุกคนมีที่ดินเป็นของตนเองและส่วนใหญ่ทำไร่นาสวนผสมในที่ดินของตนเอง ในลักษณะที่เป็นวิถีชีวิตจริง

การที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงมีที่ดิน เป็นของตนเองนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สามารถทำไร่นาสวนผสมได้ และการที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่ทำไร่นาสวนผสมด้วยตนเองก็เท่ากับเป็นการพิสูจน์ให้ชาวบ้าน เห็นว่าผู้ทำการเปลี่ยนแปลงมิได้มุ่งขยายแนวคิดไปสู่ชาวบ้านลอย ๆ หากมีความเชื่อมั่นทางความคิดจนถึงขั้นลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง

2.3.3 แรงผลักดันในการเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง

สมาชิกในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้รับแรงผลักดันในการพัฒนาเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยต่าง ๆ กัน และแตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล ปัจจัยเหล่านี้ได้แก่ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การเป็นคณะกรรมการศึกษา การอ่านหนังสือ การเสวนากับคนหนุ่มสาว (จากองค์กรพัฒนาเอกชน) พื้นฐานความคิดเดิมของตน การทำกิจกรรมในสถานศึกษา การเสวนาในกลุ่มวัยรุ่นและกลุ่มนั้ และแรงผลักดันอื่นๆ ที่เป็นเรื่องเฉพาะบุคคล

3. บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน

3.1 การสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง

3.1.1 การก่อตัวขึ้น เป็นกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง เริ่มต้นจากครูผู้หนึ่ง ได้สร้างจิตสำนึกฯ ให้กับครูที่สอนวิชาเกษตรกรรมและอาจารย์ใหญ่ จนสามารถเริ่มดำเนินโครงการฯ ในระดับบ้านพักเด็กดังที่กล่าวไว้ในข้อ 2.2.1 จากนั้นสมาชิกของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง ก็ขยายมายังคณะกรรมการศึกษาส่วนหนึ่งตามสายสัมพันธ์กับอาจารย์ใหญ่ ในขณะที่เดียวกันก็ขยายมายังแกนกลุ่มนุ้ยบางส่วนซึ่งผู้นำการเปลี่ยนแปลงคนแรกเข้าไปจัดตั้งทางความคิด จน เป็นกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

3.1.2 สืบเนื่องจากข้อ 3.1.1 องค์ประกอบของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง จึงแยกออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ ๆ ตามความสัมพันธ์ของสมาชิกในกลุ่มฯ คือ อาจารย์ใหญ่และกรรมการศึกษาบางส่วน ครูที่เป็นคนจัดตั้งทางความคิดในกลุ่มนุ้ยและแกนกลุ่มนุ้ยบางส่วน โดยมีครูเกษตรอยู่ระหว่างกลาง แต่ละส่วนเหล่านี้มิได้รวมตัว เป็นองค์กรของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง ทั้งหมดทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพียงแต่มีความสัมพันธ์ภายในส่วนของตน และระหว่างส่วนอย่างไม่เป็นทางการ ลักษณะ เช่นนี้ นับ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงขาดประสิทธิภาพในการดำเนินงานฯ เพราะเท่ากับมิได้มีลักษณะ เป็นองค์กรจัดตั้งทางความคิดและการดำเนินงานอย่างแท้จริง มีความสัมพันธ์ทางแนวคิดกันอย่างหลวม ๆ ทำให้มีลักษณะต่างคนต่างทำ ขาดการวางแผนและกำหนดทิศทางการทำงานร่วมกัน ไม่มีการจัดสรรบทบาทของสมาชิกในกลุ่มฯ ให้แน่นอน

3.2 รูปแบบการจัดสรรบทบาทของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน

บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ แบ่งออกเป็น 5 บทบาทใหญ่ ๆ คือ บทบาททางการดำเนินการเป็นผู้นำกลุ่มฯ บทบาททางด้านนักเทคนิคการเกษตร บทบาททางการดำเนินการเป็นผู้นำทางความคิดในกลุ่มฯ บทบาททางการปฏิบัติ และบทบาททางการประชาสัมพันธ์

บทบาทเหล่านี้มิได้ถูกจัดสรรขึ้นอย่างเป็นทางการอันเนื่องจากผลในข้อ 3.1.2 แต่เป็นบทบาทอย่างไม่เป็นทางการตามลักษณะเด่น เฉพาะตัวของสมาชิกในกลุ่มฯ แต่ละคน

3.3 บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนด้วยกลวิธีต่าง ๆ

กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้ใช้กลวิธีต่าง ๆ ในการสร้างจิตสำนึกให้แก่คนในชุมชน แบ่งออกได้เป็น 3 กลวิธีคือ กลวิธีการทำให้ดู (การสาธิต) ประกอบด้วยรูปแบบโครงการไร่นาสวนผสมในโรงเรียน และรูปแบบการทำไร่นาสวนผสมของผู้นำการเปลี่ยนแปลงและของชาวบ้าน กลวิธีการกระตุ้นให้คิด ประกอบด้วยการใช้นิทาน การใช้เพลงประกอบดนตรี และการสนทนาชุดคุย และกลวิธีการให้ความรู้ ประกอบด้วย การสนทนาชุดคุยทั่วไป การสนทนาชุดคุยโดยมีผลการปฏิบัติรองรับ การให้ความรู้ทางเทคนิคและการบริการ การฉายสไลด์ และการพาไปดูงานพัฒนาในที่ต่าง ๆ

กลวิธีต่าง ๆ เหล่านี้ต่างมีความสัมพันธ์กันและถูกใช้ในลักษณะที่เป็นพลวัต (Dynamic) กับสถานการณ์และความถนัดของผู้นำการเปลี่ยนแปลงแต่ละคน สมาชิกในกลุ่มฯ จะใช้ตามความถนัดของแต่ละคน ไม่มีการกำหนดหรือวางแผนล่วงหน้าว่าจะใช้กลวิธีใดเมื่อไร ความถี่เท่าไร จากการศึกษาพบว่ากลวิธีที่ถูกใช้น้อยที่สุดคือ กลวิธีการให้ความรู้ด้วยรูปแบบการฉายสไลด์ และการพาไปดูงานพัฒนาในที่ต่าง ๆ กลวิธีที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงทุกคนใช้เป็นหลักคือกลวิธีการให้ความรู้โดยการสนทนาชุดคุยทั่วไป กลวิธีพื้นฐานที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำมาใช้ร่วมกับกลวิธีอื่น ๆ คือ กลวิธีการสาธิตหรือการทำให้ดู ส่วนกลวิธีอื่น ๆ ถูกใช้ตามความถนัดเฉพาะของแต่ละบุคคล

3.4 โอกาสหรือวาระที่กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงใช้ในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน

ส่วนใหญ่กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงใช้โอกาสหรือวาระอย่างไม่เป็นทางการในการสร้างจิตสำนึกฯ การใช้โอกาสหรือวาระอย่างเป็นทางการนั้น ในปัจจุบันเหลือเพียงการประชุมกลุ่มน่วยเดือนละ 1 ครั้ง เท่านั้น

4. บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการจัดองค์กรประชาชนเพื่อหนุนช่วยการพึ่งตนเองของชุมชนโดยอาศัยยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมของประชาชน

4.1 บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการจัดตั้งกลุ่ม เพาะ เลี้ยง สัตว์น้ำ

4.1.1 ผู้นำการเปลี่ยนแปลงมิได้มีบทบาทในการจัดตั้งกลุ่ม เพาะ เลี้ยง สัตว์น้ำ โดยตรง แต่เข้าไปมีบทบาทในฐานะที่เป็นผู้นำชุมชนหรือผู้นำท้องถิ่นซึ่งถูกหน่วยงานราชการ

ที่เกี่ยวข้องติดต่อให้เข้าไป เป็นส่วนหนึ่งของแกนนำในการจัดตั้งกลุ่มฯ (Organizer) ร่วมกับผู้นำคนอื่น ๆ ที่อยู่นอกเหนือกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง และผู้นำการเปลี่ยนแปลงมิได้เคลื่อนตัวไปทั้งกลุ่ม หากมีสมาชิกของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่เข้าไปมีบทบาทเพียง 3 คน คือ อาจารย์ใหญ่ ครูเกษตร และสมาชิกในส่วนที่เป็นชาวบ้านอีก 1 คน

บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงคือการช่วงชิงการนำทางความคิดในกลุ่ม เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำโดยมุ่งที่จะดึงประโยชน์จากหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องเข้ามาในท้องถิ่น พร้อมกับ "ขยายความคิด ปลุกจิตสำนึก" ในการทำไร่นาสวนผสม เพื่อการพึ่งตนเองเข้าไปในกลุ่มฯ แต่ปรากฏว่าผู้นำการเปลี่ยนแปลงไม่สามารถช่วงชิงได้ กระแสหลักของการนำภายในกลุ่มฯ คือ กระแสของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง ส่วนกระแสแนวคิดของผู้นำการเปลี่ยนแปลงตกเป็นกระแสรองโดยตลอด

4.1.2 ในด้านยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น ผลสืบเนื่องที่ตามมาจากข้อ 4.1.1 ก็คือ ในขั้นตอนการคิดค้นและตัดสินใจแก้ปัญหาและขั้นตอนการดำเนินการ ประชาชนมีส่วนร่วมในฐานะผู้ถูกกระทำที่ถูกชี้นำจากหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง มิได้มีอิสรภาพทางด้านการนำด้วยตนเอง ส่วนในขั้นตอนการประเมินผล ประชาชนมิได้มีส่วนร่วมแต่อย่างใด

4.1.3 ผลจากข้อ 4.1.1 และ 4.1.2 ก็คือกลุ่มได้สลายตัวในระยะต่อมา เพราะความสนใจร่วมกัน (Common Interest) ของสมาชิกกลุ่มฯ กับจุดมุ่งหมายในการจัดตั้งกลุ่มฯ ของทางราชการแตกต่างกันโดยที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงไม่อาจแสดงบทบาทในการประสานประโยชน์ให้ตรงกับความต้องการของสมาชิกกลุ่มฯ ได้เพียงพอ ผลกระทบในทางลบก็คือ ประชาชนเกิดความเบื่อหน่ายต่อการรวมกลุ่มที่ถูกจัดตั้งโดยหน่วยงานราชการและเกิดความขัดแย้งในระหว่างสมาชิกกลุ่มฯ เมื่อประโยชน์ที่จะได้รับจากทางราชการมีจำกัด

4.2 บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการจัดตั้งกลุ่มนุ้ย

4.2.1 ผู้นำการเปลี่ยนแปลงมิได้เคลื่อนตัวไปทั้งกลุ่มในการจัดตั้งกลุ่มนุ้ย หากเริ่มต้นจากการที่สมาชิกของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่เป็นครูคนหนึ่ง (ผู้นำการเปลี่ยนแปลงคนแรก) ได้เข้าไปมีบทบาทในการจัดตั้งทางความคิดในกลุ่มวัยรุ่นและกระตุ้นให้รวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มนุ้ยโดยอาศัยกลวิธีให้ความรู้ด้วยการสนทนาพูดคุย และกลวิธีการกระตุ้นให้คิดด้วยการใช้เพลง

ประกอบดนตรี (กีตาร์) ในวงเหล่านี้เป็นเครื่องมือในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน ต่อมาสมาชิกของกลุ่มวัยรุ่นบางส่วนได้พัฒนาตนเองมาเป็นสมาชิกในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง และเป็นกลุ่มแกน (Core Group) ในกลุ่มนุ้ยโดยได้รับแนวคิดมาจากการดูงานขององค์การพัฒนาเอกชน

4.2.2 กลุ่มนุ้ยมีสถานภาพ เป็นเพียงขั้นตอนแรกที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลง มีเป้าหมายที่จะขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปในรูปแบบอื่น ๆ ให้เป็นการผลิตครบวงจร กล่าวคือ ผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้ใช้นุ้ย เป็นสื่อให้คนมารวมกัน เป็นกลุ่มกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ในระยะแรก แล้วสอดแทรกแนวคิดในการทำไร่นาสวนผสมและแนวคิด เกี่ยวกับการมองปัญหาสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ในระดับกว้างที่สัมพันธ์กับปัญหาในชุมชน เข้าไปในกลุ่มฯ เมื่อสมาชิก มีความพร้อมทางความคิดและเจือปนต่าง ๆ เอื้ออำนวยเพียงพอ ก็พร้อมจะขยายกิจกรรมทาง เศรษฐกิจไปสู่รูปแบบอื่น ๆ ที่สัมพันธ์กัน เช่น การจัดตั้งธนาคารข้าว การบรรจุข้าวสารใส่ถุงขาย เป็นต้น แนวคิดในการทำไร่นาสวนผสมจึงมีฐานะ เป็นแนวคิดที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลง เสริม เข้าไป ในกลุ่มฯ โดยที่สมาชิกในกลุ่มฯ มิได้ทำไร่นาสวนผสมโดยตรง

4.2.3 ในด้านยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น ประชาชนมีส่วนร่วม ในทุกขั้นตอนของการดำเนินงาน คือ ขั้นตอนการคิดค้นและตัดสินใจแก้ปัญหา ขั้นตอนการดำเนินการ และขั้นตอนการประเมินผล โดยผ่านกลุ่มแกนและคณะกรรมการกลุ่มซึ่ง เป็นคนในชุมชนและการ ประชุมสมาชิกเดือนละ 1 ครั้ง ผู้นำการเปลี่ยนแปลงคนแรกที่ เข้าไปจัดตั้งกลุ่มนุ้ยมีสถานภาพ เป็นเพียงสมาชิกคนหนึ่งในกลุ่มแกนที่มีบทบาท เป็นตัวกระตุ้นและสนับสนุนการดำเนินงานของกลุ่ม

5. ผลกระทบของบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อความ เปลี่ยนแปลงของชุมชน ในการทำไร่นาสวนผสม

เมื่อพิจารณาความ เปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณของจำนวนครอบครัวที่ทำไร่นาสวนผสม อันเป็นผลกระทบมาจากบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ แล้ว พบว่า ผลกระทบของบทบาทของ ผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ อยู่ในระดับที่น้อย และบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ มีฐานะเป็น บังคับตัวหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องในการก่อให้เกิดความ เปลี่ยนแปลงดังกล่าวต่อชุมชน

อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการวิจัยพบว่าผลกระทบของบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงของชุมชนในการทำไร่นาสวนผสมอยู่ในระดับต่ำหรือน้อย เมื่อเทียบกับจำนวนครัวเรือนที่มีที่ดินเป็นของตนเองทั้งหมด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ จากการดำเนินงานการจัดการศึกษาเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนโดยใช้โครงการไร่นาสวนผสม เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องมือที่นำไปสู่การพึ่งตนเองของชุมชนนั้น บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงยังไม่สามารถเป็นปัจจัยให้ชุมชนเกิดความเปลี่ยนแปลงในการทำไร่นาสวนผสมอย่าง เป็นรูปธรรม เท่าที่ควร

ประเด็นหลัก เพียงประเด็นเดียวซึ่งครอบคลุมทุกประเด็นของผลการวิจัยที่ผู้วิจัยต้องการอภิปรายก็คือ เพราะเหตุใดบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ จึงไม่สามารถเป็นปัจจัยต่อความเปลี่ยนแปลงของชุมชนในการทำไร่นาสวนผสมได้เท่าที่ควร หากไม่สามารถตอบคำถามนี้ได้ คุณค่าทางวิชาการของงานวิจัยนี้ย่อมด้อยลงอย่างน่าเสียดาย

เพื่อตอบคำถามนี้ ผู้วิจัยจึงได้วิเคราะห์ว่ามีปัจจัยอะไรบ้างที่คอยบีบคั้น (Constraint) หรือขัดขวางมิให้บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้รับความสำเร็จในอันที่จะเป็นปัจจัยต่อความเปลี่ยนแปลงของชุมชนฯ เท่าที่ควร ในขณะที่เดียวกัน มีปัจจัยอะไรบ้างที่เอื้ออำนวย (Facilitate) ให้บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้รับความสำเร็จฯ ซึ่งปัจจัยทั้งสองด้านนี้อาจจะเป็นปัจจัยอัตวิสัย (Subjectivity) และปัจจัยภาวะวิสัย (Objectivity) และปัจจัยดังกล่าวนั้น ปัจจัยใดมีอิทธิพลต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงมากกว่ากัน

ผู้วิจัยได้อาศัยผลการวิจัยที่กล่าวมาทั้งหมดมาเป็นหลักในการอภิปรายนี้ และได้ศึกษาข้อมูลบางอย่างที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม เพื่อให้สามารถตอบคำถามดังกล่าวได้ชัดเจนขึ้น จากการศึกษาพบว่า มีปัจจัยที่เอื้ออำนวยและขัดขวางต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ ดังนี้

1. ปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ

1.1 ความอุดมสมบูรณ์ของน้ำ

ปัจจัยข้อนี้ เป็นปัจจัยทางด้านลักษณะทางกายภาพที่เอื้ออำนวยต่อการทำไร่นาสวนผสม เพราะการทำไร่นาสวนผสมต้องขึ้นอยู่กับปัจจัยในด้านนี้มาก ซึ่งชุมชนสาคลีไม่ประสบปัญหาในด้านนี้ แต่อย่างไรดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชนสาคลี มีครอบครัวจำนวนน้อยที่ประสบปัญหาด้านนี้ การเสนอแนวความคิดในการทำไร่นาสวนผสมจึง เป็น เรื่องที่สอดคล้องกับบริบททางกายภาพของชุมชน

1.2 ความสอดคล้องกับบริบททางชุมชนในการทำไร่นาสวนผสม

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วใน เรือบริบททางชุมชนในการทำไร่นาสวนผสมว่า โดยโครงสร้างพื้นฐานของชุมชนทั้งในลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการแก้ปัญหาทาง เศรษฐกิจของ ชาวบ้านนั้น ชาวบ้านมีลักษณะการผลิตในรูปแบบของการทำไร่นาสวนผสมอยู่แล้ว เพียงแต่รูปแบบ เหล่านั้นอยู่กระจัดกระจาย ไม่ได้ถูกนำมาจัดระเบียบให้เป็นระบบการผลิตแบบผสมผสานที่ดี ดังนั้น การเสนอรูปแบบในการทำไร่นาสวนผสมให้แก่ชุมชนจึง เป็นที่เข้าใจง่ายของชาวบ้าน (หมายถึงความเข้าใจเฉพาะทางด้านรูปแบบ เท่านั้น) ทำให้ชุมชนไม่รู้สึกแปลกแยกกับนวัตกรรมที่ ผู้นำการเปลี่ยนแปลงนำเสนอให้เป็นทางออกของชุมชน สอดคล้องกับลักษณะของนวัตกรรมที่กำหนด การยอมรับของสังคมซึ่ง "นวัตกรรมที่สร้างขึ้นในสังคมที่มีลักษณะต่างจากสังคมที่จะใช้นวัตกรรม นั้น ๆ มาก ๆ จะไม่มีผลต่อการยอมรับนวัตกรรมนั้น ๆ (สล่าลี ทองธิว 2526 : 29)

1.3 ความสอดคล้องกับปัญหาทางเศรษฐกิจของชุมชน

การที่ผลผลิตในชุมชนเกิดภาวะ "โรคฉี่หนูซ้ำ" ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2518 - 2523 อันเป็นภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจของชุมชนที่ส่งผลให้คนในชุมชนต้องตกอยู่ใน สภาพที่สิ้นล้นพันตัวซึ่งยังส่งผลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน นับว่าเป็นเงื่อนไขสะสม (Accumulate) ประการหนึ่งในการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกของชุมชน กล่าวคือ เป็นสภาพชีวิตประจำวันที่ล้มละลาย ของชาวนา (Disrupted) ที่คนในชุมชนต่างประสบและรับผลพวงจากปัญหาาร่วมกัน เงื่อนไขนี้ เป็นเงื่อนไขที่จำเป็น แต่ไม่เป็นเงื่อนไขที่เพียงพอในตัวเอง (กาญจนา แก้วเทพ 2527 : 138-139) แต่ก็เป็นเงื่อนไขหนึ่งที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการผลักดันโครงการ ไร่นาสวนผสมขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของชุมชน นับ เป็นปัจจัยหนึ่งในการสร้างความยอมรับ ของชุมชนต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลง

1.4 ระบบเครือข่ายในชุมชน

จากการศึกษาพบว่าระบบ เครือญาติที่ดำรงอยู่ในชุมชน เป็นปัจจัยหนึ่งที่ เอื้ออำนวยต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ ดังจะเห็นได้จากการที่สมาชิกในกลุ่มผู้นำการ เปลี่ยนแปลง จำนวน 9 คน ซึ่งเป็นเครือญาติกันถึง 8 คนนั้น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติได้เป็น ปัจจัยหนึ่งในการผลักดันให้ เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงถึง 4 คน และในจำนวน 8 ครอบครัวของ ผู้ที่ทำไร่นาสวนผสมโดยได้รับผลกระทบจากบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงนั้น ก็ปรากฏว่าล้วน เป็นพี่น้องกันโดยตรงถึง 3 ครอบครัว

แต่อย่างไรก็ตาม บัจจยข้อนี้ยังไม่เป็นบัจจยที่เด่นชัดเพียงพอเท่ากับบัจจยในข้ออื่น ๆ เพราะดังที่ได้กล่าวไว้ในเรื่องข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชนซึ่งคนในชุมชนส่วนใหญ่ล้วน เป็น เครือญาติกัน แต่อย่างน้อยก็ชี้ให้เห็นว่าระบบเครือญาติเป็นบัจจยหนึ่งในการนำไปสู่ความสำเร็จฯ แม้จะไม่เกิดขึ้นในทุกกรณี และระบบเครือญาติยังทำให้รูปแบบของการสื่อสารระหว่างบุคคลในชุมชน เป็นแบบ โฮโมฟิลี (Homophily) ซึ่งผู้ส่งข้อมูลกับผู้รับข้อมูลมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ในแง่ของทัศนคติ ความเชื่อ การศึกษา สถานะทางสังคม ทำให้การสื่อสารระหว่างทั้งสองฝ่าย เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ (สำลี ทองธิว 2526 : 51 - 52) ซึ่งก็คือทำให้ผู้นำการเปลี่ยนแปลงสามารถ "ขยายความคิด ปลุกจิตสำนึก" ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นนั่นเอง แม้ในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะมีสมาชิก ที่มีสถานภาพสูงกว่าคนในชุมชน 3 คน คือ ในส่วนของสมาชิกที่เป็นครู แต่เมื่อผนวกกับบัจจย ในข้อ 1.5 และ 1.6 ที่จะกล่าวต่อไปแล้ว ก็ไม่เป็นอุปสรรคจนสร้างความแตกต่างในลักษณะ เฮเทโรฟิลี (Heterophily) กับคนในชุมชน

1.5 พื้นฐานแห่งความสัมพันธ์ที่ีระหว่างโรงเรียนกับชุมชน

พื้นฐานแห่งความสัมพันธ์ที่ีระหว่างโรงเรียนกับชุมชนและการที่ชุมชนได้มีส่วนร่วม ในการจัดกิจกรรมกับทางโรงเรียนทั้งกิจกรรมในลักษณะที่ เป็นการส่งเสริมการศึกษา การพัฒนาชุมชนและวัฒนธรรมประเพณีดังที่กล่าวไว้ในเรื่องข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับโรงเรียน สาคสิวิทยานัน นับเป็นบัจจยหนึ่งที่เอื้ออำนวยต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ เพราะเท่ากับว่า โครงการไร่นาสวนผสมที่ถือกำเนิดขึ้นในโรงเรียนสาคสิวิทยานันได้เคลื่อนตัวไปอย่างโดดเด่น ๆ ในชุมชน หากเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เคลื่อนตัวไปอย่างประสานกับบทบาทในด้านอื่น ๆ ที่มีต่อชุมชน ซึ่งโรงเรียนได้วางพื้นฐานไว้ก่อนแล้ว ทำให้ชุมชนไม่เกิดความแปลกแยกกับบทบาทดังกล่าวของโรงเรียน

1.6 กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงเป็นบุคคลในชุมชน

โดยปกติแล้ว บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็คือการเป็นสื่อกลางการติดต่อระหว่างสังคมตั้งแต่ 2 แห่งขึ้นไป เป็นผู้ที่ทำให้กระบวนการคกลงใจยอมรับนวัตกรรมของประชากรเป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้โดยศูนย์กลางการเปลี่ยนแปลง ผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะต้องให้ความสนใจกับผู้นำทางความคิดในชุมชน ถ้าผู้นำทางความคิดยอมรับนวัตกรรม การเผยแพร่ก็จะง่ายเข้า แต่ถ้าผู้นำทางความคิดไม่เห็นด้วยกับนวัตกรรมนั้น การเผยแพร่ก็จะประสบปัญหา มากมาย ทำได้ยาก หรืออาจล้มเหลวในที่สุด (สำลี ทองธิว 2526 : 48-49, 56)

แต่จากการศึกษาพบว่า กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการวิจัยนี้เป็นกลุ่มบุคคลเดียวกับผู้นำทางความคิดในชุมชน ผู้นำการเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่เกิดและเติบโตในชุมชน นอกนั้นก็อยู่ในชุมชนมาเป็นเวลานาน และชื่อที่ดินในชุมชนเป็นของตนเองจนกลายเป็นคนในชุมชนเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้จึงเท่ากับเป็นการลดขั้นตอนในการเผยแพร่นวัตกรรมลง กล่าวคือ บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงซ้อนทับบทบาทของผู้นำทางความคิด ศูนย์กลางการเผยแพร่นวัตกรรมอยู่ที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงซึ่งมีสถานภาพเป็นสมาชิกคนหนึ่ง ในชุมชนทำให้คนในชุมชนและผู้นำการเปลี่ยนแปลงไม่รู้สึกแปลกแยกระหว่างกัน นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่เอื้ออำนวยต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลง

1.7 การมีแหล่งบริการการภายในชุมชนรองรับ

ในการขยายแนวคิดในการทำไร่นาสวนผสมสู่ชุมชนนี้ สิ่งสำคัญคือเมื่อขยายแนวคิดจนชาวบ้านเกิดความตระหนักที่จะกระทำแล้วก็จำเป็นต้องมีแหล่งบริการที่สามารถเอื้ออำนวยต่อการกระทำ ในการนี้นับได้ว่าโรงเรียนสาธิตวิทยาได้เป็นแหล่งบริการที่ดี เช่น ขายลูกปลา พันธุ์ไม้ผล ในราคาที่ถูกกว่าท้องตลาด และมีครูเกษตรซึ่งสามารถให้คำแนะนำทางด้านเทคนิคแก่ชาวบ้านได้ หากขาดปัจจัยทางด้านนี้ เช่น แหล่งบริการอยู่ไกลชุมชน โอกาสที่การ "ขยายแนวคิดปลูกจิตสำนึก" จะได้ผลก็น้อย

1.8 การที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงทำไร่นาสวนผสมด้วยตนเอง

จากการศึกษาพบว่าสมาชิกส่วนใหญ่ในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้ทำไร่นาสวนผสมในที่ดินของตนเองในลักษณะที่เป็นวิถีชีวิตจริงโดยเชื่อมั่นว่าจะเป็นแนวทางที่นำไปสู่การพึ่งตนเองได้ ลักษณะเช่นนี้ย่อมส่งผลในทางบวกต่อการที่ชาวบ้านจะยอมรับแนวความคิดของผู้นำการเปลี่ยนแปลง เพราะเท่ากับเป็นการพิสูจน์ให้ชาวบ้านเห็นว่าผู้นำการเปลี่ยนแปลงมิได้ขยายแนวคิดไปสู่ชาวบ้านอย่างลอย ๆ หากผู้นำการเปลี่ยนแปลงเองก็มีความเชื่อมั่นทางความคิดจนถึงขั้นลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง แต่ปัจจัยในข้อนี้จะปัจจัยที่เอื้ออำนวยได้เพียงใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับผลการปฏิบัติดังกล่าวของผู้นำการเปลี่ยนแปลงว่าจะได้รับความสำเร็จเพียงใดซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในข้อ 1.9

1.9 การมีตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จรองรับ

บุคคลที่เป็นตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จในการทำไร่นาสวนผสมก็คือ ทิดเชิด ซึ่งสามารถผลิตหน่อลิ้นและดอกเบ็ญเป็นจำนวนเงินประมาณ 80,000 บาท ได้ภายในเวลา 5 ปี กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้นำกรณีตัวอย่างของทิดเชิดนี้เป็นฐานรองรับการขยาย

แนวคิดในการทำไร่นาสวนผสมให้แก่ชุมชน ทำให้โอกาสที่คนในชุมชนจะยอมรับแนวคิดในการทำไร่นาสวนผสมและนำไปปฏิบัติก็ง่ายขึ้น เพราะปัจจัยประการหนึ่งที่เป็นตัวเร่งการแพร่กระจายนวัตกรรมหรือเทคโนโลยีก็คือ "เห็นผลมาแล้วก็แพร่กระจายเร็วกว่า" (ดิเรก ฤกษ์ร่าย 2528 : 20) และจากการศึกษาพบว่าผู้ที่ทำไร่นาสวนผสมส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบจากการเห็นรูปแบบการทำไร่นาสวนผสมของผู้นำการเปลี่ยนแปลงซึ่งกระทำในลักษณะชีวิตจริงมากกว่าการเห็นรูปแบบจากโรงเรียน

แต่กรณีของทิศ เขตก็ เป็นกรณีตัวอย่างที่มีข้อจำกัดต่อการยอมรับของชาวบ้านทั่วไปมาก ดังจะได้กล่าวต่อไป ในส่วนของปัจจัยที่ขัดขวางบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ

1.10 ลักษณะ เฉพาะตัวของผู้นำกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง

จากการศึกษาพบว่าผู้นำกลุ่มฯ คือ ครูรินทร์ซึ่งเป็นผู้บริหารโรงเรียนด้วยนั้น เป็นปัจจัยสำคัญต่อการสร้างเงื่อนไขแห่งความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างโรงเรียนกับชุมชนและเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้โครงการไร่นาสวนผสมได้รับการเริ่มต้นในโรงเรียน ความยอมรับของคนในชุมชนที่มีต่อครูรินทร์เป็นปัจจัยที่ทำให้ผู้นำการเปลี่ยนแปลงสามารถขยายแนวคิดฯ ได้ง่ายขึ้น และในกระบวนการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน บทบาทของครูรินทร์ก็โดดเด่นในการใช้กลวิธีการกระตุ้นให้คิดด้วยรูปแบบต่าง ๆ อย่างมี "ลูกเล่น" มากกว่าสมาชิกคนอื่น ๆ ในกลุ่มฯ ด้วยกัน ความโดดเด่นในลักษณะเฉพาะตัวนี้ นับเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้ออำนวยต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ

แต่ในด้านกลับกัน ปัจจัยข้อนี้ก็ เป็นปัจจัยที่ขัดขวางบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ ในขณะเดียวกัน เพราะทำให้เกิดสภาพการยึดติดบุคคล ดังที่กล่าวไว้ในผลการวิจัยว่าหลังจากที่ครูรินทร์ถูกย้ายไปแล้ว คณะกรรมการศึกษาแบบหาคบขบหาตกลงโดยสิ้นเชิง และความเข้มแข็งของการใช้กลวิธีการกระตุ้นให้คิดเพื่อสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็ย่อมลดลงด้วย ในส่วนของกลุ่ม เพาะ เลี้ยงสัตว์น้ำนั้นก็มีสภาพ เช่นเดียวกันคือ "ช่วงแรก ๆ สึกคัก จนครูรินทร์ถูกย้าย โครงการต่าง ๆ ก็ชะงักหมด (อวยพร ตรีพันธ์, สัมภาษณ์) และในทัศนะของครูรินทร์เอง "พอผมได้รับคำสั่งให้ย้าย กลุ่ม เพาะ เลี้ยงสัตว์น้ำ ก็ยิ่งทรุดชวบ คือก่อนหน้านั้นถึงมันจะสลายก็ค่อย ๆ สลาย เพราะคนยังเกรงใจผมอยู่ ผมยังไปปลุกเร้าบอกว่าให้สู้กันก่อน พอผมย้ายไปแล้ว ก็แทบหมดบทบาทเลย" (สุรินทร์ กิจนิตย์ชีว์, สัมภาษณ์) ซึ่งแน่นอนว่าการที่กลุ่มเพาะ เลี้ยงสัตว์น้ำได้สลายตัวในระยะต่อมานั้น ย่อมเกิดขึ้น

จากหลายปัจจัยด้วยกันดังที่ได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วในตอนต้น แต่ปัจจัยด้านลักษณะเฉพาะตัวของครุรินทร์ซึ่งชาวบ้านยึดติดก็ เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้กลุ่มสลายตัวเร็วยิ่งขึ้นหลังจากครุรินทร์ถูกย้ายไปแล้ว

2. ปัจจัยที่ขัดขวางต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลง

2.1 ลักษณะทางกายภาพและปัญหาหนี้สินในชุมชน

ในขณะที่ลักษณะทางกายภาพในด้านความอุดมสมบูรณ์ของน้ำ เป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ ในขณะเดียวกัน เนื่องจากพื้นที่ในชุมชนสาครลี เป็นเขตที่ราบลุ่มและอยู่ติดกับคลองขนมจีน ในฤดูน้ำมากน้ำจะท่วมติดต่อกันเป็นเวลาหลายคืน หากจะทำไร่นาสวนผสมก็จะต้องยกคันดิน เพื่อปลูกต้นไม้และยกคันดินรอบบ่อปลา เพื่อป้องกันน้ำท่วม

ในการนี้ หากเกษตรกรไม่ใช้แรงงานของตนเองแล้ว ก็จำเป็นต้องจ้างคนหรือรถแทรกเตอร์ ขุด แต่เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่ตกอยู่ในภาวะหนี้สิน การที่จะเริ่มทำไร่นาสวนผสมจึงเท่ากับเป็นการเพิ่มหนี้ให้กับตนเองไปในตัว ดังนั้น หากเกษตรกรไม่มั่นใจในแนวทางการทำไร่นาสวนผสมว่าจะสามารถแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจให้กับตนเองแล้ว ก็ยากที่จะตัดสินใจทำไร่นาสวนผสมตามที่กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงมุ่งขยายแนวคิด

2.2 ปัญหาประชากรไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง

จากผลการวิจัยซึ่งพบว่าประชากรค่อนข้างมาก ไม่มีที่ดิน เป็นของตนเองถึงร้อยละ 43.30 ของจำนวนครอบครัวทั้งหมด และประชากรที่ไม่มีที่ดิน เป็นของตนเองส่วนใหญ่ ประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไปถึงร้อยละ 47.27 ของจำนวนครอบครัวที่ไม่มีที่ดิน เป็นของตนเองหรือร้อยละ 20.27 ของจำนวนครอบครัวทั้งหมดนั้น นับเป็นปัจจัยขัดขวางฯ ที่สำคัญยิ่งเพราะเท่ากับว่าประชากรเกือบครึ่งหนึ่งของจำนวนครอบครัวทั้งหมดไม่อาจทำไร่นาสวนผสมได้ เนื่องจากไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง และการที่ชุมชนสาครลีตั้งอยู่ใกล้เมืองหรือ เป็นเขตชานเมืองก็ เป็นปัจจัยให้เกิดการสูญเสียที่ดินอย่างต่อ เนื่องอัน เนื่องมาจากการกว้านซื้อที่ดินของคนในเมือง

2.3 การไม่สามารถให้คำตอบที่ชัดเจน เกี่ยวกับการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของชุมชนได้

สืบเนื่องจากการที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ตกอยู่ในภาวะหนี้สิน และโครงการฯ ได้รับการจัดตั้งขึ้นมา เพื่อเสนอ เป็นทางออกในการพึ่งตนเองให้แก่เกษตรกร แต่คำถามที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลง

เองก็ยังไม่สามารถตอบได้ชัดเจนก็คือการทำไร่นาสวนผสมสามารถปลดหนี้ได้หรือไม่ ตัวอย่างรูปธรรมของคนที่ทำไร่นาสวนผสมแล้วสามารถปลดหนี้ได้ก็มีเพียงกรณีของทิด เข็ด เท่านั้น ซึ่งเป็นกรณีตัวอย่างที่มีข้อจำกัดมากจนไม่สามารถอธิบาย เป็นคำตอบทั่วไปให้แก่คนในชุมชนได้ดังที่ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงเงื่อนไขที่ทำให้ทิด เข็ดสามารถปลดหนี้ได้ พบว่าทิด เข็ดมีวิธีการปลดหนี้สินดังต่อไปนี้

ในบริเวณเนื้อที่ 6 งานซึ่งขุดบ่อล้อมรอบนั้น ทิด เข็ดจะเลี้ยงปลา เป็นการเลี้ยงแบบธรรมชาติ คือไม่ต้องลงทุนให้อาหาร รอบ ๆ บ่อก็ปลูกกล้วย มะละกอ ผักสวนครัว และไม้ผลต่าง ๆ และเข้านาทำประมาณ 10 กว่าไร่ ซึ่งข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่จะเป็นข้าวสำหรับเลี้ยงสัตว์ (ดังที่กล่าวไว้ในเรื่องข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชนไว้แล้วว่าชาวบ้านในชุมชนนี้ส่วนใหญ่ปลูกข้าวสำหรับเลี้ยงสัตว์ เพราะข้าวนาปรังมีความชื้นสูง คนไม่นิยมรับประทาน) เป็นการปลูกเพื่อขาย แต่ทิด เข็ดจะแบ่งพื้นที่การทำนาไว้ส่วนหนึ่งสำหรับปลูกข้าวพันธุ์ กข.7 สำหรับไว้รับประทานในครอบครัว อาหารการกินและค่าใช้จ่ายในแต่ละวันนั้น ส่วนใหญ่จะนำมาจากผลิตผลในเนื้อที่ 6 งาน กล่าวคือ แพงจะไม่ต้องเสียเงินค่ากับข้าว กับข้าวหลักก็คือปลา ผักสวนครัว และผักต่าง ๆ ที่ปลูกไว้ "มีอะไรกินก็กินอย่างนั้น" (บุญเข็ด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

ส่วนรายได้นั้นก็ได้มาจากผลิตผลในเนื้อที่ 6 งานเช่นกัน กล่าวคือ มาจากแหล่งต่าง ๆ ดังนี้

(1) กล้วย ซึ่งเริ่มให้ผลตั้งแต่ปี พ.ศ. 2527

ขายกล้วยได้ปีละ 5-6 พันบาท บางครั้งขายได้อาทิตย์ละไม่ต่ำกว่า 200 บาท ขายให้แก่แม่ค้าขายกล้วยแขกที่โรงเรียนและขายให้คนที่มาทำนา เราเอาวางขายกับดินเลย คนที่มาทำนาก็ซื้อกิน ขายหวีละ 3 บาท วันละไม่ต่ำกว่า 20 ทวี ถ้าได้กล้วยมากก็ทำเป็นกล้วยตากขาย (บุญเข็ด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

(2) พืชผักต่าง ๆ เช่น มะเขือ มะนาว พริก "ขายพ่อค้ากับข้าววันละ 5 บาท 10 บาท ก็ขายได้ทุกวัน" (บุญเข็ด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

(3) ปลาในบ่อ "พอถึงเวลาต้องใช้จ่ายเงินก้อนใหญ่สัก 1,000-2,000 บาท เช่น เอาไปซื้อนุ้ย ซืื่อน้ำมันสำหรับทำนา ก็วิดปลาไปขาย" (บุญเข็ด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

(4) นอกจากนั้น ทิด เข็ดยังไม่ให้เงินลูกไปโรงเรียนซึ่งเรียนอยู่ในระดับชั้นประถมศึกษา

แต่

ผมให้ลูกเอาของไปขายที่โรงเรียน เช่น ฝรั่ง กล้วยเชื่อม กล้วยฉาบ ตอนแรกมันก็อาย ผมก็บอกว่าถ้ามีงไม่ไปขายก็ให้วันละ 3 บาท เป็นค่าขนม ถ้ามีงไปขายอาจจะได้วันละ 10 บาท มันไปขายวันแรกได้ 10 บาท ต่อมาก็ 15-20 บาท ผมให้มันหมด ขายได้ไม่กี่วัน ก็มีเงินในออมสิน ผมกะให้เรียนแค่ภาคบังคับ คนเราเกิดมาก็เพื่อมีกิน เรียนไปก็เพื่อมีกิน เหมือนกัน ไม่ต้องไปหวังอะไรมาก (บุญเชิด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

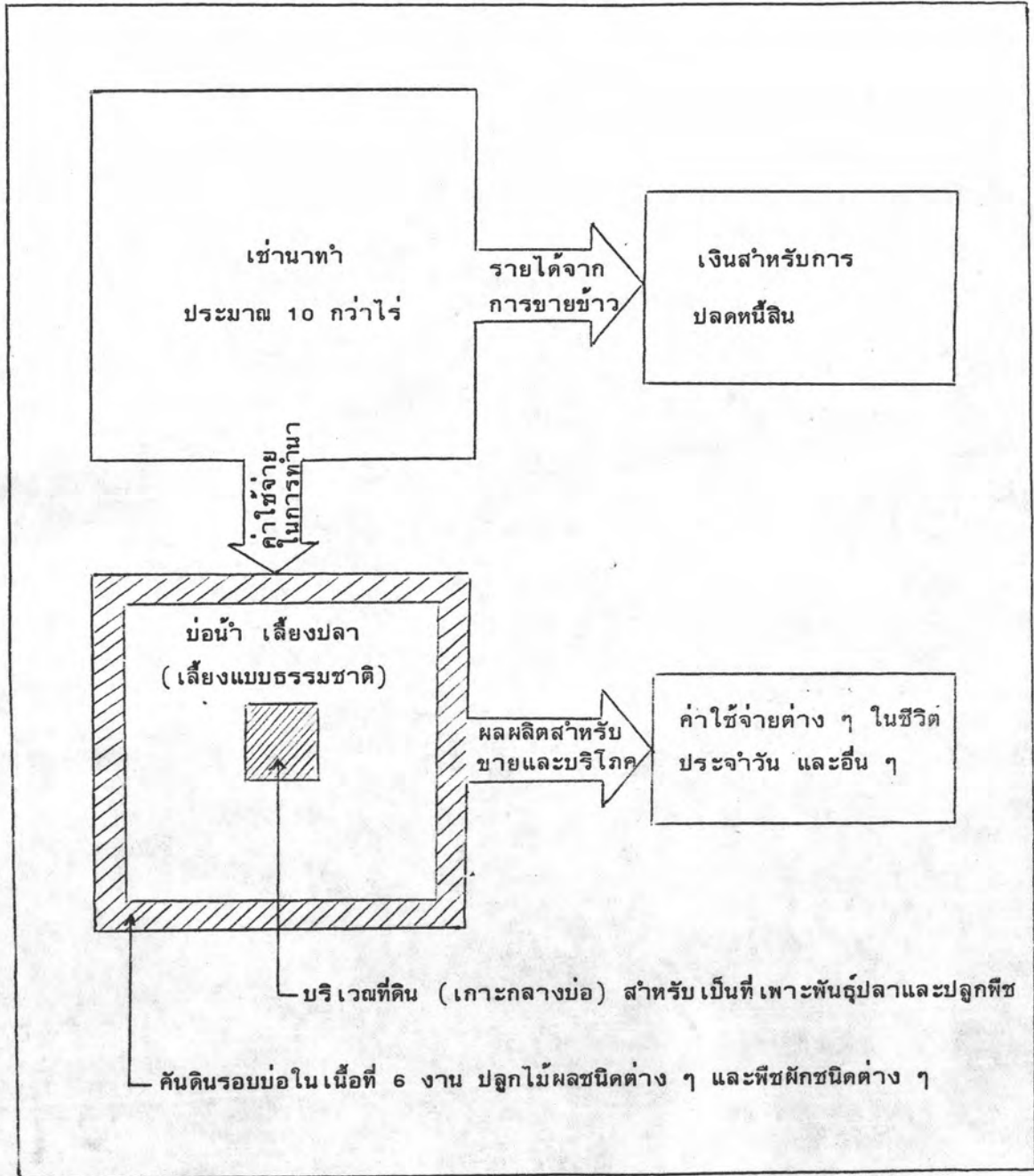
ส่วนเงินที่ได้จากการทำนาและขายข้าวนั้น ทิดเชิดไม่ได้นำมาใช้จ่ายเลย เก็บไว้เพื่อชำระหนี้

ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ ทิดเชิดจึงปลดหนี้ของตนเองได้ภายในเวลา 5 ปี กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2526 ซึ่งเป็นช่วงที่เริ่มทำไร่นาสวนผสมอย่างมีแนวคิดในการพึ่งตนเองนั้น ทิดเชิดมีหนี้สินประมาณ 7 หมื่นบาท และสามารถปลดหนี้จำนวนประมาณ 8 หมื่นบาท (รวมทั้งดอกเบี้ย) ได้ในปี พ.ศ. 2530

สรุปรูปแบบการผลิต การบริโภคและการใช้จ่ายเพื่อการปลดหนี้สินของทิดเชิดเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 16

แสดงวิธีการปลดหนี้สินของทิด เชิด โดยการทำไรนาสวนผสม

จากแผนภูมิจะเห็นว่าการทำงานของทิดเชิดนั้น การลงทุนไม่ได้นำเงินทุนมาจากภายนอก หรือต้องกู้คนอื่นเลย แต่อาศัยรายได้จากการขายผลผลิตในเนื้อที่ 6 งาน และเงินที่ได้จากการขายข้าวก็เก็บไว้ใช้หนี้สิน ทำให้ทิดเชิดสรุปว่า

ถึงแม้ข้าวราคาเกวียนละ 1,000 บาท เราก็ไม่เจ๊ง เพราะเรามีกินอยู่แล้ว ที่เรามันเจ๊งก็เพราะต้องเสียค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ไม่มีกินก็ซื้อเงินเขาลูกเดียว เช่น ซื้อค่าน้ำมัน พอขายข้าวได้ก็ไม่เหลือเงิน อย่างของแบบนี้เราไม่ได้ซื้อใครมา ทั้งนุ้ย น้ำมัน รายจ่ายต่าง ๆ ก็เอามาจากบ่อ กล้วย พืชผัก เหลือจากกินก็เอาไปขายแลกน้ำมัน แลกนุ้ย ผลที่สุดก็เลยไม่ต้องใช้ทุนทำนา นาล่มก็ไม่เป็นไร ถือว่าปีนี้ไม่ได้อะไร (บุญเชิด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

จากการศึกษาพบว่าเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ทำให้ทิดเชิดสามารถปลดหนี้ได้มีดังนี้

(1) รูปแบบการผลิตและแบบแผนการบริโภคซึ่งมีลักษณะดังที่กล่าวมาแล้ว คือใช้ผลิตผลจากเนื้อที่บริเวณ 6 งาน ซึ่งมีลักษณะการผลิตแบบผสมผสานเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับการทำนาและในชีวิตประจำวัน ส่วนแบบแผนการบริโภคก็มีลักษณะที่อดออม "ต้องเป็นคนที่อดได้ มีอะไรต้องกินอย่างนั้น ไม่มีก็ไม่ต้องกิน ต้องอดทน อดทนถึงขนาดที่ว่ากินข้าวกับน้ำปลาอย่างเดียว ไม่มีเงินสักสลึงเดียวก็อยู่ได้" (บุญเชิด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์) กล่าวคือบริโภคแต่อาหารที่ตนเองผลิตได้เป็นหลัก และนอกจากนั้นยังสามารถแปรรูปผลผลิตบางอย่างที่เหลือเกินความต้องการด้วย เช่น แปรรูปจากกล้วยสดเป็นกล้วยฉาบ กล้วยเชื่อม กล้วยตาก

(2) มีความมานะอดทนหรือเพียรพยายามสูงฯ ปัจจัยข้อนี้เป็นลักษณะเด่นของทิดเชิด ดังจะเห็นได้จาก

(2.1) ทิดเชิดลงมือขุดบ่อรอบพื้นที่ 6 งานด้วยตนเอง ใช้เวลา 2 เดือน จึงแล้วเสร็จโดยไม่จ้างคนขุดหรือรถขุดเลย โดยทิดเชิดจะเดินขึ้นมาขุดดินตั้งแต่ตี 4 และเข้านอน 6 โมงเย็นเป็นกิจวัตรประจำวัน "เราก็ไม่เคยเรื่องขุดดิน ใหม่ ๆ ก็ท้อ คิดว่าจะไหวหรือไม่ ขอนขุดก็ตีตารางไว้ว่าวันข้างหน้าจะเป็นอย่างไร จะขยายอย่างไร" (บุญเชิด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์) จนบางคนกล่าวว่า "มือของทิดเชิดหยาบเหมือนดิน" (วิเชียร เจริญศิริ, สัมภาษณ์) การจะทำได้เช่นนี้ต้องใช้ความอดทนบวกกับความตั้งใจจริงสูงมาก

(2.2) เมื่อครั้งที่ทิดเชิด เข้ารับการอบรม เกี่ยวกับการเพาะเลี้ยงปลาในช่วงประมาณปลายปี 2525 นั้น เมื่อกลับจากการอบรมมาแล้ว ทิดเชิดยอมรับว่าไม่ได้รับความรู้จากการอบรมจนสามารถเพาะปลาได้เลย ทิดเชิดจึง เริ่มต้นทดลองปฏิบัติเองโดยการไปเหมาซื้อหัวปลาจากแม่ค้าขายปลา เพื่อแคะหาค่อมปลา (เหมาซื้อเฉพาะหัวปลาคือจ้อ เจาะแต่หัวปลาเท่านั้น และค่อมปลาคือสิ่งที่จะนำมาผสมกับน้ำยาสำหรับฉีด เข้าไปยังปลาตัวเมีย เพื่อเร่งให้ไข่ออกเร็วกว่าปกติ) ในการนี้ ทิดเชิดยังไม่รู้ว่าค่อมปลาอยู่ตรงส่วนใดของหัวปลา เลย จึงลองผิดลองถูก แคะมาแล้วก็เจอแต่ไขมันในหัวปลา แคะหัวปลาไปหลายสิบตัวในวันแรกก็ยังไม่พบค่อมปลา วันที่สองก็เริ่มทดลองใหม่จนพบค่อมปลาโดยบังเอิญ และหลังจากนั้น ในกระบวนการทดลองเพาะพันธุ์ปลาและอนุบาลปลาจนถึงขั้นที่สามารถทำได้สำเร็จนั้น ก็ผ่านการลองผิดลองถูก ในลักษณะดังกล่าวมาโดยตลอด

(2.3) เมื่อทิดเชิด เริ่มสร้างสถานที่เพาะพันธุ์ปลาซึ่งต้องใช้ทราย หินและปูนรวมเป็นจำนวนไม่น้อยกว่า 2-3 คันรถนั้น ทิดเชิดใช้แรงกายของตนขนมาอยู่ที่ดินของตนเองเพราะอยู่กลางทุ่ง ไม่สามารถใช้รถขนได้

(2.4) ลักษณะที่สัมพันธ์กับปัจจัยข้อนี้ก็คือมีความตั้งใจจริงในการทำงานสูง เช่น การที่ทิดเชิด เป็นสมาชิกในกลุ่มนุ้ย เมื่อเห็นว่าสมาชิกบางส่วนมักขาดการประชุม ทิดเชิดถึงกับเสนอให้สมาชิกกรีดเลือดเพื่อเป็นการสาบานร่วมกันว่าจะร่วมกันทำงานในกลุ่มฯ แต่ข้อเสนอนี้ไม่เป็นที่ยอมรับของกลุ่มฯ

(3) มีความเท่าทันกับระบบทุนนิยม และมีความคิดในการพึ่งตนเองสูง แม้จะไม่เท่าทันอย่างรอบด้าน แต่เมื่อเปรียบเทียบกับชาวบ้านทั่วไป ทิดเชิดก็มีลักษณะเด่นกว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ในเรื่องนี้ เช่น ทิดเชิดยืนยันว่าจุดประสงค์ในการผลิตของตนก็เพื่อบริโภคเป็นหลัก เพราะ

ในเรื่องการค้าเราสู้เขาไม่ได้ มัน เป็นระบบปลาใหญ่กินปลาเล็ก ปลาเล็กก็โดนกินหมด ถ้าเหลือเยอะเราก็เอาไปขาย แต่เราไม่ขายผ่านใคร เราทำของเราเอง ขายของเราเอง ไม่ต้องโดนใครกดขี่อีกชั้นหนึ่ง...คนส่วนใหญ่ทำแบบใจ ู๊ ไม่ได้มองการค้าการขายการตลาด ถ้าทำนาก็ตั้งใจทำไปอย่างเดียว จะจนจะเจ๊งก็ไม่มอง เรียกว่าทำแบบใจ ู๊ ก้มหน้าก้มตาทำไป...คง เป็นไปไม่ได้ที่ผมจะเลี้ยงปลาเพื่อขายเป็นหลัก เพราะผมมองตลาดแล้วว่า เราเสียเปรียบ เช้า เขามาตีบ่อ (เหมาปลาในบ่อ ผู้ที่เหมาจะจัดการจับปลาเอง) อย่างปลาตะเพียน เขาตีราคาให้แค่กิโลละ 6 บาท แต่ถ้าเรานำไปขายเองจะได้ 20-30 บาท เท่ากับว่า

เราต้องเลี้ยงปลามากและต้องขุนอาหาร แต่กำไรน้อย ผู้เราค่อย ๆ เก็บไปที่ละบาท ไม่ได้ มันอาจจะรวยก็ได้ โอกาสเจ๊งก็น้อยกว่า และเราก็ไม่ค่อยซัดในเรื่องนี้ว่าจะทำอย่างไร ถ้าเกิดพรวดพราดลงไป เห็นเขาเลี้ยงปลาขายแล้วรวย ก็ลงทุน 2-3 แสน เหมือนกับเขาย่าง หากคว่ำก็บ้าเลย (บุญเชิด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

(4) ความรักสันโดษ บัจจัยด้านนี้พิจารณาได้ตั้งแต่การที่ติดเชิดตั้งใจออกมาอาศัย และทำการผลิตในที่ซึ่งห่างไกลจากชุมชนก็เพราะต้องการลดรายจ่ายจากการที่อยู่ใกล้กับร้านค้า ในชุมชน ชีวิตประจำวันของติด เชิดจะอยู่แต่ในบริเวณที่ดินของตนเอง เป็นส่วนใหญ่

เมื่อก่อนผม เข้าหมู่บ้าน เดือนละครั้ง เพราะเข้าไปแล้วก็ต้องเสียเงินจ่ายไ้โน่นบ้าง จ่ายไ้ที่นี่บ้าง ลูกก็จะบอกว่าพ่อฝากซื้อขนมมาให้ด้วย ไปแล้วก็เปลือง ปกติผมจะชลุกอยู่ตรงนี้ แต่ตอนนี้อยู่ในภาวะที่แย่น้อยเพราะออกบ่อย แต่ก็พออยู่ได้ (บุญเชิด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์)

เท่ากับว่าติด เชิดจัดสิ่งแวดล้อมให้กับตนเอง เพื่อให้โอกาสในการใช้จ่ายน้อยที่สุด บัจจัยข้อนี้ยังรวมถึงความรักในชีวิต เกษตรกรซึ่งติดชอบให้เหตุผลว่าเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง และเป็นชีวิตที่ยั่งยืนกว่าการ เป็นลูกจ้างคนอื่น เพราะสามารถอยู่กิน ในที่ดินของตนเองจนแก่เฒ่า

(5) การมีรายได้อื่น ๆ นอกจากบัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว บัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ติด เชิดสามารถปลดหนี้ได้ก็คือ การได้รับเงินจากการเล่นดนตรี (แตรวง) อีกปีละประมาณ 10,000 บาท ซึ่งนับว่าเป็นเงินจำนวนไม่น้อยเลย ในขณะที่เกษตรกรอื่น ๆ ไม่มีรายได้อื่นใด นอกจากการทำนาหรืออาจจะรับจ้างเพิ่ม เดิมบ้าง

อย่างไรก็ตาม เมื่อติด เชิดสามารถปลดหนี้ได้ในปี พ.ศ. 2530 แล้ว ในปีเดียวกันนี้เอง ติด เชิดก็ซื้อที่นาเป็นของตนเองอีก 8 ไร่ 2 งาน ทำให้เป็นหนี้อีกประมาณ 7 หมื่นบาท

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่ากรณีของติด เชิดซึ่งสามารถปลดหนี้ได้ (ในปัจจุบัน เริ่ม เป็นหนี้ต่อ) เป็นกรณีตัวอย่างที่มีลักษณะ เฉพาะมาก ยิ่งการมีรายได้เพิ่มเติมอีกปีละประมาณ 10,000 บาท ก็เป็นบัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการปลดหนี้มาก ในขณะที่คนอื่นไม่มีบัจจัยนี้ ทำให้ไม่สามารถอธิบาย เป็นคำตอบทั่วไปว่าการทำไร่นาสวนผสมสามารถ เป็นทางออกในการแก้ปัญหาทาง เศรษฐกิจ เฉพาะหน้าคือปัญหาหนี้สินแก่ เกษตรกรได้จริงหรือไม่ เมื่อผนวกกับบัจจัยในข้อ 2.1 ซึ่งเกษตรกร จะเป็นหนี้สิน เพิ่มขึ้นอัน เนื่องจากการลงทุน เพื่อทำไร่นาสวนผสมแล้ว ก็นับ เป็นบัจจัยขัดขวางต่อ บทบาทของผู้นำการ เปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่ง

2.4 อิทธิพลของระบบทุนนิยม

จากที่กล่าวไว้ใน เรื่องลักษณะทาง เศรษฐกิจของชุมชนสากลจะ เห็นได้ว่าปัจจัย พื้นฐานทางด้านลักษณะทางกายภาพ 2 ประการ คือ การตั้งอยู่ใกล้ตลาดใหญ่และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชุมชนสากลมีวิธีการผลิตเพื่อขายมาตั้งแต่แรก เมื่อนำ 2 ปัจจัยดังกล่าวมาผนวกกับปัจจัย ในเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่ยังคงหลงเหลืออยู่ค่อนข้างมากแล้ว น่าจะ ส่งผลให้ชุมชนสากลไม่ประสบกับปัญหาทาง เศรษฐกิจแต่อย่างใด เพราะการมีน้ำอุดมสมบูรณ์ เท่ากับ เป็นปัจจัยพื้นฐานในการผลิตที่ดี การอยู่ใกล้ตลาดใหญ่ทำให้สามารถขนส่งผลผลิตได้รวดเร็ว และประหยัด การที่ทรัพยากรธรรมชาติยังคงหลงเหลือความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างมากทำให้ชุมชน สามารถ เก็บเกี่ยวมาใช้ประโยชน์โดยไม่ต้องพึ่งตลาดภายนอกและ เป็นปัจจัยหนึ่งในการ เป็นชุมชน ที่พึ่งตนเองได้

แต่การณ์กลับ เป็นตรงกันข้าม เพราะมีปัจจัยขัดขวางที่มีอิทธิพลแรงกว่า กล่าวคือ ประการแรก เดิมทีเด็วชวานาผลิตข้าว เพื่อขายเป็นหลักก็จริง แต่ประเด็นสำคัญก็คือได้แบ่งส่วน ไร่สำหรับบริโภคในครอบครัวด้วย แต่หลังจากประมาณปี พ.ศ. 2510 ซึ่งมีการตัดถนนเชื่อม ระหว่างชุมชนสากลกับอำเภอสมนาและชวานาเริ่มทำนาปีละ 2 ครั้ง เป็นต้นมา ชวานาผลิต เพื่อ ขายอย่างเดียวยังไม่ได้แบ่งส่วนสำหรับบริโภคในครอบครัว เป็นการผลิตเพื่อขายแล้วซื้อข้าวสาร มาบริโภคแทน เพราะพันธุ์ข้าวที่ปลูกไม่เหมาะสำหรับการบริโภค ประการที่สอง ชวานาหรือ เกษตรกรในชุมชนสากลส่วนใหญ่ปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว ไม่มีอาชีพรองอื่น ๆ เช่น การเลี้ยงสัตว์ การปลูกผัก การทำไร่ ฯลฯ เมื่อผนวกกับปัจจัยขัดขวางประการแรกก็ส่งผลให้ภาวะทางเศรษฐกิจ ของคนในชุมชนสากลขึ้นต่อหรือพึ่งพาดตลาดภายนอกโดยสิ้นเชิงด้วยผลผลิตเพียงอย่างเดียว ผลที่ ตามมาก็คือเมื่อเกิดปัญหา "โรคจู่ หนูซ้ำ" ติดต่อกันหลายปี ก็ทำให้เกิดภาวะหนี้สินล้นพ้นตัวดังที่ กล่าวมา และประการที่สามที่สำคัญก็คือ ในภาวะที่ชวานาได้ทุ่มตัวและฝากความหวังไว้กับตลาด ภายนอกอย่างสุดตัวเช่นนี้ ชวานาเองก็ขาดการรวมกลุ่มในลักษณะองค์กรประชาชน เพื่อร่วมกัน พัฒนาระบบการผลิต การตลาดและสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้ายาทุน กลุ่มผู้ซึ่งผู้นำการเปลี่ยนแปลง เข้าไปมีบทบาทจัดตั้งก็เริ่มพัฒนามาได้ประมาณ 2 ปี และยังไม่อาจขยายฐานทาง เศรษฐกิจออกไป ใ้พ้นนอก เนื่องจากกิจกรรม เกี่ยวกับการบริการผู้แก่สมาชิกได้

จึงกล่าวได้ว่า ในปัจจุบันอิทธิพลของระบบทุนนิยมจากภายนอกได้ครอบงำจิตสำนึก ในการผลิตของคนในชุมชนให้เป็นการผลิตเพื่อขายอย่างเต็มตัว เมื่อผนวกกับปัจจัยขัดขวางใน

ข้ออื่น ๆ แล้ว หากชาวบ้านจะทำไร่นาสวนผสมก็จะมุ่งเน้นเพื่อการค้ามากกว่าการบริโภค การมุ่งเน้นเพื่อการค้าก็เพื่อลดหนี้สินให้กับตนเองเป็นลำดับแรก ซึ่งจะต้องอาศัยการลงทุนมากกว่าที่จะทำอย่างค่อยเป็นค่อยไปดังวิธีการของทิดเชิด หากจะลงทุนก็ต้องมั่นใจว่าสามารถลดหนี้สินและยกฐานะของตนให้สูงขึ้นได้ ซึ่งกรณีของทิดเชิดก็ยังไม่สามารถเป็นคำตอบทั่วไปให้แก่ชุมชนดังที่กล่าวไว้แล้ว

2.5 การขาดการรวมตัว เป็นองค์กรจัดตั้งทางความคิดของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง

ดังที่กล่าวไว้ในผลการวิจัยแล้วว่าการที่กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงมิได้มีลักษณะเป็นองค์กรจัดตั้งทางความคิดร่วมกันอย่างแท้จริง แต่มีลักษณะต่างคนต่างทำภายในกลุ่มย่อยของตน นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ขาดประสิทธิภาพในการดำเนินงาน เพราะขาดการวางแผนและกำหนดงานร่วมกัน อันส่งผลให้ขาดเอกภาพทางความคิดในการผลักดันงานร่วมกัน

เป้าหมายหลักในการดำเนินงานของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็คือการใช้โครงการไร่นาสวนผสม เป็นสื่อที่จะนำไปสู่เป้าหมายในการพึ่งตนเองของชุมชน แต่ปรากฏว่าคำถามหลัก ๆ ที่สมาชิกในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงไม่สามารถให้คำตอบร่วมกันอย่างเป็นเอกภาพ ล้วนเป็นประเด็นพื้นฐานที่จะตรวจสอบความชัดเจนทางความคิดของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง คำถามหลัก ๆ เหล่านี้ เช่น

- กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงให้เหตุผลว่าการที่ให้ชาวบ้านเน้นการขายผลผลิตอย่างใดอย่างหนึ่งในการทำไร่นาสวนผสมก็เพื่อนำมาลดหนี้สินของตน ผลผลิตในส่วนอื่น ๆ ให้เน้นที่การบริโภคเป็นหลัก ส่วนที่เหลือจึงนำมาขายหรือแลกเปลี่ยน แต่ถ้าหากเกษตรกรสามารถปลดหนี้ได้แล้วหรือเกษตรกรที่ไม่มีหนี้สินมาก่อนแล้ว เริ่มทำไร่นาสวนผสม จำเป็นต้องเน้นการขายอย่างใดอย่างหนึ่งหรือไม่ หากเน้นการขายหลาย ๆ อย่างจะตรงกับหลักการของโครงการไร่นาสวนผสมหรือไม่

- ขอบเขตของรูปแบบในการทำไร่นาสวนผสมเพื่อการพึ่งตนเองอยู่ที่ระดับใด เส้นแบ่งระหว่างการพึ่งตนเองกับการพึ่งคนอื่นอยู่ที่ระดับใด หากเกษตรกรทำเพื่อการค้าโดยมุ่งหวังที่จะใช้รูปแบบการทำไร่นาสวนผสม เป็นเครื่องมือในการนำไปสู่ความร่ำรวยจะถือว่าเป็นการพึ่งตนเองตามจุดมุ่งหมายของโครงการฯ หรือไม่

- รูปแบบของการทำไร่นาสวนผสมนั้นจำเป็นต้องปลูกพืชหลาย ๆ อย่าง และ เลี้ยงสัตว์ในพื้นที่เดียวกันหรือไม่ หากนาย ก. ขุดบ่อเลี้ยงปลาโดยมีจุดประสงค์เพื่อขายเป็นหลัก ครอบ ๆ บ่อก็ปลูกกล้วย มะละกอ ฯลฯ ส่วนที่นาที่อยู่ต่างหากออกไปอีกแห่งหนึ่ง นาย ข. ปลูกผักสวนครัว และไม้ผลจำนวนหนึ่งไว้หลังบ้านและยังคงทำนาตามเดิม ทั้งนาย ก. และนาย ข. ทำไร่นาสวนผสมหรือไม่

- ระหว่างแนวคิดในการทำไร่นาสวนผสมเพื่อการพึ่งตนเองกับการทำไร่นาสวนผสม ทางด้านรูปแบบ จะยึดอะไรเป็นหลักในการประเมินความสำเร็จของโครงการฯ หรือยึดร่วมกัน และทั้งแนวคิดและรูปแบบนั้นมีขอบเขตอยู่ที่ใด

ความไม่ชัดเจนในคำถาม เหล่านี้ย่อมส่งผลต่อความไม่ชัดเจนในการดำเนินงานอย่าง เป็นเอกภาพทางความคิดร่วมกัน เช่น สมาชิกของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงบางคนจะมุ่งขยาย แนวคิดเพียง "ผมแนะนำให้ชาวบ้านปลูกผักสวนครัวเท่านั้น ไม่ได้แนะนำให้ปลูกไม้ผลหรือเลี้ยงปลา เพราะผมไม่รู้ว่าจะเอาเวลาเขานำไปทำจริง ๆ จะออกมาในแนวไหน เราคุมไม่ได้" (สุนทร พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์) เป็นต้น

นอกจากนี้ การเคลื่อนตัวของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็มีได้เคลื่อนตัวไปทั้งกลุ่มฯ และ ขาดการจัดสรรบทบาทอย่างเป็นทางการร่วมกัน ทำให้การผลักดันงาน เป็นไปอย่างขาดน้ำหนักรหรือ ขาดพลังในการสร้างผลกระทบต่อความ เปลี่ยนแปลงของชุมชนฯ ให้เป็นไปตามศูนย์กลางการวางแผน ของกลุ่มผู้นำการ เปลี่ยนแปลง (ซึ่งไม่มีการกำหนดร่วมกัน)

ปัจจัยข้อนี้นับ เป็นปัจจัยขัดขวางต่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ ที่สำคัญยิ่ง ซึ่งจะ สามารถตอบคำถามว่าเหตุใดบทบาทของผู้นำการ เปลี่ยนแปลงจึง เป็นปัจจัยต่อความ เปลี่ยนแปลง ของชุมชนฯ ได้น้อย

2.6 ปัจจัยอื่น ๆ

ปัจจัยอื่น ๆ ในข้อนี้ได้แก่

2.6.1 ความกลัวเสียพื้นที่ในการทำนา เพราะในการทำไร่นาสวนผสมนั้น จำเป็น ต้องมีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ในการผลิต เช่นจากที่เคยเป็นที่นาล้วน ๆ ก็ต้องยกคันดินเพื่อปลูกไม้ผล ขุดคูหรือบ่อเพื่อเลี้ยงปลา เป็นต้น แต่ "เขาไม่ทำ คนโบราณเสียคายนานา" (แจ่ม พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์) หรือในกรณีของทิศเขตที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ตอนที่ทิศเขต เริ่มขุดบ่อเลี้ยงปลาก็ได้รับ

เสียงสะท้อนจากชาวบ้านว่า "เขาไม่ได้ว่าผม แต่เขาว่าไอ้ขึ้น (พ่อของทิดเชิด) มันบ้า มันปล่อยให้ลูกถลุงนาหมด จะคิดทำนาก็ทำไม่ได้แล้ว เพราะชุดจนและหมดแล้ว" (บุญเชิด พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์) แต่ในขณะที่เดียวกันชาวบ้านบางคนก็รู้สึกกับการเสียดายที่นา "สมมุติเรามีนา 10 ไร่ เราก็ชุดแค่ 1 ไร่ เราไม่ได้ชุดทั้งหมด 10 ไร่" (สมบัติ เทียนนุชา, สัมภาษณ์)

2.6.2 ความยินยอมของหัวหน้าครอบครัว เช่น หากลูกซึ่งยังไม่แยกครอบครัว ต้องการทำไร่นาสวนผสม แต่พ่อแม่ไม่ยินยอมให้เปลี่ยนแปลงพื้นที่ ก็ยอมเป็นไม่ได้ที่จะกระทำความโครงการฯ เพราะไม่มีอำนาจตัดสินใจในที่ดินนั้น ต้องรอให้แยกครอบครัวและมีที่ดิน เป็นของตนเอง เสียก่อน อีกทั้งบุคคลที่แม้จะเห็นด้วยกับการทำไร่นาสวนผสม แต่หากยังไม่มีการครอบครัวหรือยังไม่ได้แต่งงาน ก็ไม่มีแรงผลักดันที่จะกระทำความไร่นาสวนผสมดัง เช่นกรณีของสุนทรซึ่งเป็นสมาชิกคนหนึ่งในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงแต่ไม่ได้ทำไร่นาสวนผสมอย่างจริงจังหรือเต็มรูปแบบ "ถ้าผมแต่งงาน มีครอบครัวก็ต้องทำแน่ ๆ ตอนนี้อย่างไม่มีอะไรมาจูงใจ" (สุนทร พันธุ์เพ็ง, สัมภาษณ์) และจากการศึกษาพบว่าในจำนวนครอบครัวของผู้ที่ทำไร่นาสวนผสมหลังจากที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงเริ่มดำเนินโครงการฯ นั้น ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวใหม่ที่หัวหน้าครอบครัวอายุประมาณ 30 ปี และเริ่มทำไร่นาสวนผสมหลังจากที่มีที่ดิน เป็นของตนเอง ซึ่งปัจจัยดังกล่าวนี้ หากพิจารณาในอีกแง่หนึ่งก็เป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยได้หากผู้นำการเปลี่ยนแปลงหวังผลในการขยายแนวคิดในระยะยาว และมีกลุ่มเป้าหมายอยู่ที่กลุ่มวัยรุ่นซึ่งจะมีครอบครัวใหม่ต่อไป

2.6.3 มายาภาพ (Myth) เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในชุมชน ในขณะที่ความอุดมสมบูรณ์ของน้ำ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่ดีของระบบการผลิต ในภาคเกษตรกรรม และการที่แหล่งอาหารจากทรัพยากรธรรมชาติยังหลงเหลือความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างมาก เป็นปัจจัยให้คนในชุมชนได้เก็บเกี่ยวประโยชน์โดยลดการพึ่งพาสถานภายนอกได้ รวมทั้งการที่คนในชุมชนเคยดำรงชีวิตอยู่ในท่ามกลางความสบายหรือความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในชุมชนมาก่อน ปัจจัยเหล่านี้ทำให้คนในชุมชน เกิดมายาภาพ เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ดังกล่าวโดยไม่ตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงในทางลบที่มาเยือนต่อชุมชนซึ่ง เป็นความ เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างช้า ๆ แต่ต่อเนื่องอย่างเป็นระบบ ก่อให้เกิดความรู้สึกที่แผ่ขยายต่อการแก้ปัญหาทาง เศรษฐกิจของคนในชุมชน นับเป็นปัจจัยขัดขวางประการหนึ่งต่อการสร้างจิตสำนึกในการพึ่งตนเองของชุมชนที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงพยายามให้ชาวบ้าน "กลับลำ" มาทำไร่นาสวนผสม เพื่อการบริโภคในครอบครัว มากกว่าการค้า ดังความเห็นของสมาชิกคนหนึ่งในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงว่า "คนที่นี้จะต้องมีการกระตุ้นอย่างแรงจึงจะเห็นปัญหา" (วิเชียร เจริญทรัพย์, สัมภาษณ์)

ปัจจัยต่าง ๆ ในข้อนี้เป็นปัจจัยที่ไม่เด่นชัดเท่ากับปัจจัยในอื่น ๆ จึงนำมาจัดรวมกันไว้ต่างหาก

3. สรุป

จากการอภิปรายผลการวิจัยที่กล่าวมาจะเห็นว่าในบรรดาปัจจัยที่เอื้ออำนวยทั้งหลายนั้น ล้วนถูกโต้กลับด้วยปัจจัยที่ขัดขวางฯ ซึ่งมีอำนาจหรืออิทธิพลรุนแรงกว่าจนกลบทับอิทธิพลของปัจจัยที่เอื้ออำนวยฯ โดยเฉพาะปัจจัยในข้อ 2.3 และ 2.5 ซึ่งเป็นปัจจัยทางด้านอัตวิสัย (Subjectivity) หรือภาคปฏิบัติการของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับบทบาทของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงนั้น นับว่าเป็นปัจจัยขัดขวางฯ ที่สำคัญยิ่งต่อความสำเร็จของการดำเนินงานฯ เพราะแม้บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะมีฐานะ เป็นเพียงปัจจัยหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่น ๆ ซึ่งมีทั้งปัจจัยที่เอื้ออำนวยและขัดขวางฯ ในการสร้างผลกระทบให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของชุมชนฯ แต่หากต้องการให้ชุมชนเกิดความเปลี่ยนแปลงตามทิศทางที่กำหนดโดยผู้นำการเปลี่ยนแปลงแล้ว บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็จะต้องถูกสร้างให้เป็นปัจจัยที่เด่นหรือมีอิทธิพลกว่าปัจจัยอื่น ๆ แต่ในเมื่อบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงกลับมีฐานะ เป็นปัจจัยหนึ่งในบรรดาปัจจัยที่ขัดขวางฯ ซึ่งมีอิทธิพลกว่าบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยฯ เสียแล้ว เมื่อผนวกกับปัจจัยที่ขัดขวางฯ ในข้ออื่น ๆ ก็ย่อมก่อให้เกิดผลกระทบต่อความเปลี่ยนแปลงของชุมชนฯ ในระดับต่ำดังผลการวิจัยที่กล่าวมา

ข้อเสนอแนะทั่วไป

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่ผู้วิจัยต้องการเสนอมีเพียง 2 ประเด็น คือแนวทางในการพัฒนาโครงการไร่นาสวนผสม และการปรับบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงให้เป็น "ผู้กระทำ" ต่อปัจจัยต่าง ๆ

1. เมื่อพิจารณาจากลักษณะการจัดตั้งและการดำเนินงานของกลุ่มเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำและกลุ่มนุ้ยแล้ว พบว่าทั้ง 2 กลุ่มนี้มีสถานภาพเป็นเพียง "กลุ่มเป้าหมาย" ที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงเข้าไปมีบทบาทในการขยายแนวคิดฯ เท่านั้น มิได้เป็นกลุ่มที่สมาชิกต่างทำไร่นาสวนผสมแต่อย่างใด โดยนัยนี้ โครงการไร่นาสวนผสมในระดับชุมชนจึงขาดองค์กรประชาชนที่สมาชิกต่างทำไร่นาสวนผสมมารองรับโดยตรง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงยังไม่สามารถ เป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยให้เกิดกลุ่มที่มีลักษณะดังกล่าวได้

ประเด็นที่ต้องการเสนอในที่นี้ก็จะมีแนวทาง 2 แนวทางที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะผลักดันให้เกิด "กลุ่มเกษตรกรไร่นาสวนผสม" ขึ้นมารองรับโครงการฯ อย่างเป็นทางการ อย่างเป็นทางการ กล่าวคือ

แนวทางแรก เป็นการจัดตั้ง "กลุ่มเกษตรกรไร่นาสวนผสม" โดยตรง แล้วระดมทรัพยากรทางด้านรูปธรรมและนามธรรมจากทั้งภายในและภายนอกชุมชน เพื่อหนุนช่วยการดำเนินงานของกลุ่มฯ

แนวทางที่สอง เนื่องจากการทำไร่นาสวนผสมเป็นการขยายฐานทางเศรษฐกิจของเกษตรกรให้กว้างขึ้นคือจากที่เคยทำมาอย่างเดียวกับขยายแบบแผนการผลิตให้มีลักษณะผสมผสานหรือมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายขึ้นในพื้นที่เดียวกัน ดังนั้น โดยโครงสร้างของ "กลุ่มเกษตรกรไร่นาสวนผสม" ในความหมายนี้จึงมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายและเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน และแม้สมาชิกแต่ละคนจะมีแบบแผนการผลิตในลักษณะผสมผสานร่วมกันแต่ก็อาจเน้นกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งให้เด่นขึ้นตามความถนัดเฉพาะของแต่ละคน เช่น บางคนอาจเน้นการเลี้ยงปลา บางคนอาจเน้นการทำนา บางคนอาจเน้นการทำไร่ เป็นต้น ในการนี้ความเป็นไปได้ที่ผู้วิจัยมองเห็นก็คือ การเริ่มต้นจากกลุ่มนุ้ยเพราะ

นอกจากปัญหานี้สินที่จำเป็นต้องมีการปลดเปลื้องเป็นประการแรกแล้ว ปัญหาต่อไปที่จะต้องพิจารณาก็คือการขยายฐานทางเศรษฐกิจ ความจริงปัญหานี้ยังมีความสำคัญน้อยกว่าปัญหานี้สิน... ฉะนั้นโครงการธนาคารข้าวก็ดี โครงการธนาคารควาย โครงการศูนย์สาธิตการตลาด (ร้านสหกรณ์) โครงการกลุ่มนุ้ย (ซื้อนุ้ยมาจำหน่ายแก่สมาชิกในราคาถูก) เหล่านี้ถ้าหากตั้งขึ้นมาได้ล้วนสามารถตอบปัญหาขั้นต้นแก่ชาวบ้านได้ และลดยอดหนี้สินที่ชาวบ้านจะต้องเป็นหนี้เนื่องจากไปกู้ยืมข้าวมาขายมากินมาใช้ระหว่างฤดูการเพาะปลูก และซื้อนุ้ยในราคาขูดรีดมาจากนายทุนเพื่อใช้ในการทำนา และซื้อสินค้าและอุปกรณ์การผลิตอื่น ๆ เพื่อการบริโภคและใช้สอย อย่างไรก็ตาม การขยายฐานทางเศรษฐกิจก็มีความสำคัญไม่น้อยเช่นกัน... (อภิชาติ พันธเสน และคณะ 2528 : 299)

จะเห็นว่ากลุ่มนุ้ย เป็นกลุ่มที่สามารถตอบปัญหาขั้นต้นในการลดหนี้สินของชาวบ้านได้ อีกทั้งแกนของกลุ่มนุ้ยก็มี เป้าหมายที่จะขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปในรูปแบบต่าง ๆ ให้ครบวงจรการผลิต เช่น การบรรจุข้าวสารใส่ถุงขาย การรวมตัวกันขายข้าวเปลือก เป็นต้น ในการนี้ผู้นำการเปลี่ยนแปลงอาจผนวกกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อปลดปัญหานี้สินดังกล่าว เข้ากับการขยายฐานทางเศรษฐกิจควบคู่กันไป โดยที่ในขั้นแรกนั้นการทำไร่นาสวนผสมมีสถานภาพเป็นเพียงแนวคิดที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงมุ่งขยายเข้าไปเป็นส่วนเสริมในกลุ่มฯ แต่ในขั้นสุดท้าย การทำไร่นาสวนผสม เพื่อการพึ่งตนเองจะมีสถานภาพเป็นแนวคิดและกิจกรรมหลักของกลุ่ม โดยมีกิจกรรม

เกี่ยวกับนุ้ยเป็นส่วนหนึ่ง และจะเป็นกลุ่มที่มีลักษณะทั้ง 2 ด้านในการต่อสู้เชิงรุกกับอิทธิพลของระบบทุนนิยมภายนอก กล่าวคือ ในด้านหนึ่งมีจุดมุ่งหมายในการพึ่งตนเองโดยลดการพึ่งพาจากตลาดภายนอกให้น้อยที่สุด แต่ในอีกด้านหนึ่งก็พร้อมจะต่อรองกับการเอาโรคเอาเปรียบของตลาดภายนอก ซึ่งแน่นอนว่าในแต่ละขั้นตอนของการดำเนินการย่อมต้องพบกับปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย

ผู้วิจัยเห็นว่าความเป็นไปได้ในการจัดตั้ง "กลุ่ม เกษตรกรไร่นาสวนผสม" น่าจะอยู่ที่แนวทางที่สองมากกว่าโดยที่แนวทางแรกควรเป็นผลลัพธ์มาจากแนวทางที่สอง เพราะในแนวทางแรกนั้นยังขาดโครงสร้างพื้นฐานของกลุ่มคือการมีสมาชิกที่ทำไร่นาสวนผสมด้วยรูปแบบและแนวความคิดในแนวทางเดียวกันอย่างเพียงพอ อีกทั้งจุดเริ่มต้นในการจัดตั้งองค์กรประชาชนก็คือจะต้องมีกิจกรรมในลักษณะที่เป็นรูปธรรมอย่างสอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้านดังเช่นที่กลุ่มนุ้ยอาศัยกิจกรรมเกี่ยวกับการซื้อปุ๋ยราคาถูกลงมาบริการแก่สมาชิก ซึ่งหากใช้แนวทางแรกก็ต้องเริ่มต้นจากกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งเช่นกัน และเมื่อผนวกกับปัญหาในด้านโครงสร้างของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่ขาดการร่วมตัวกัน เป็นองค์กรจัดตั้งทางความคิดอย่างแท้จริงดังกล่าวแล้ว ก็ทำให้มองไม่เห็นถึงความเป็นไปได้ในแนวทางนี้ ในขณะที่ในแนวทางที่สองนั้น เมื่อพิจารณาในแง่ยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมของประชาชนก็พบว่าประชาชนมีส่วนร่วมอยู่ในระดับสูงในทุกขั้นตอนของการดำเนินงาน และเมื่อพิจารณาถึงการมีส่วนร่วมในระดับฐาน (ส. ศิวรักษ์ ใน โอวาท สุทธนารักษ์, บรรณาธิการ 2528 : 39-55) ซึ่งเป็นขั้นตอนพื้นฐานก็พบว่ามีโอกาสที่จะพึ่งตนเองในแง่ของเงินทุนได้มาก เพราะมีเงินสะสมจากดอกเบี้ยที่ได้รับจากสมาชิกอยู่ตลอดเวลาและมีปรากฏการณ์ที่กลุ่มฯ สามารถแก้ปัญหาได้เมื่อเงินทุนจากภายนอกไม่เพียงพอโดยอาศัยการระดมทุนจากสมาชิกด้วยกัน อีกทั้งแกนของกลุ่มนุ้ยส่วนใหญ่ก็เป็นสมาชิกในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกลุ่มที่มีโอกาสพัฒนาเป็น "กลุ่ม เกษตรกรไร่นาสวนผสม" ค่อไปได้

แต่ความเป็นไปได้นี้ดังกล่าวน่าจะมีมากเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับหลายปัจจัยด้วยกัน โดยเฉพาะปัจจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับความ เป็น เอกภาพของกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงเอง ดังที่จะได้กล่าวในข้อต่อไป

2. การใช้หน่วยในการวิเคราะห์ (Unit of Analysis) ในการวิจัยนี้เป็น "กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง" ทำให้เห็นถึงจุดอ่อนของบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการทำงาน

เป็นกลุ่ม หากผู้นำการเปลี่ยนแปลงต้องการให้บทบาทของตน เป็นปัจจัยต่อความเปลี่ยนแปลงของชุมชนตามที่ต้องการแล้ว สิ่งที่จะต้องกระทำเป็นลำดับแรกก็คือ การปรับจุดอ่อนให้เป็นจุดแข็ง โดยให้มีการรวมตัว เป็นองค์กรจัดตั้งทางความคิดและมีการจัดสรรบทบาทของสมาชิกในกลุ่มฯ ให้แน่นอน หากแก้ปัญหาภายในกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ ก็จะเป็นจุดเริ่มต้นที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะใช้ศักยภาพของกลุ่มในการขจัดปัจจัยที่ขัดขวางฯ ให้ลดน้อยลงและนำเอาปัจจัยที่เอื้ออำนวยฯ มาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานของกลุ่มฯ พร้อมกับเสริมสร้างให้มีมากขึ้น และยังครอบคลุมถึงการแก้ปัญหาในประเด็นต่าง ๆ อันเนื่องมาจากบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงฯ

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรจะมีการวิจัยในประเด็นนี้อีกในกรณีศึกษาอื่น ๆ เพื่อศึกษาว่าบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบต่าง ๆ (Styles) เป็นปัจจัยต่อความเปลี่ยนแปลงไปสู่การพึ่งตนเองของชุมชนเพียงใด และมีปัจจัยอะไรบ้างที่เอื้ออำนวยและขัดขวางบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ทั้งนี้ เพื่อหาปัจจัยร่วมที่มีลักษณะเป็นสากล (Universal Conditions) และปัจจัยที่มีลักษณะเฉพาะตัว (Unique Conditions) ซึ่งหากสามารถค้นพบปัจจัยดังกล่าวได้ ก็จะเป็นคู่มือการต่อวงการพัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชนในการประยุกต์ผลการวิจัยไปใช้ได้ในขอบเขตที่กว้างขวางยิ่งขึ้น

2. ควรจะมีการวิจัยในกรณีศึกษาอื่น ๆ ที่สามารถพึ่งตนเองได้โดยใช้หน่วยในการวิเคราะห์เป็น "ชุมชน" เพื่อศึกษาว่ามีปัจจัยอะไรบ้างที่ส่งผลกระทบต่อความสามารถในการพึ่งตนเองได้ของชุมชน ซึ่งบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะมีฐานะ เป็นปัจจัยตัวหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่น ๆ และหาปัจจัยร่วมเช่นเดียวกับข้อ 1 ก็จะทำให้ผลการวิจัยมีประโยชน์ต่อการประยุกต์ใช้ในงานพัฒนามากยิ่งขึ้น